AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AİLƏ, QADIN VƏ UŞAQ PROBLEMLƏRİ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ

AZƏRBAYCANDA YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ

TƏDQİQAT HESABATI

BAKI 2025

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ AİLƏ, QADIN VƏ UŞAQ
PROBLEMLƏRİ ÜZRƏ DÖVLƏT KOMİTƏSİ

AZƏRBAYCANDA YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ

TƏDQİQAT HESABATI

BAKI 2025

Azərbaycan Respublikasının
Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi

AZƏRBAYCANDA YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ

Redaksiya heyətinin sədri:
Sədaqət Qəhrəmanova

Redaksiya heyəti:
Taliyə İbrahimova
Elgün Səfərov
Asif Mustafayev
Pərvanə Əsgərzadə
Bahar Həsənli

Tədqiqatın hazırlanmasında ekspert qismində iştirak edən:
Qoşqar Məhərrəmov
Təhsilin idarə olunması üzrə fəlsəfə doktoru, tədqiqatçı

İşin icraçısı:
Asif Mustafayev
Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi

MÜNDƏRİCAT

▶ ÖN SÖZ. 5

I FƏSİL ______ **6**

▶ Giriş. 6

II FƏSİL ______ **11**

▶ Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin nəzəri əsasları 11

III FƏSİL ______ **21**

▶ Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquqi vəziyyəti və hüquqi maarifləndirmə mexanizmləri 21

IV FƏSİL ______ **35**

▶ Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin empirik tədqiqatı 35

V FƏSİL ______ **37**

▶ Əldə olunan məlumatlar 37

VI FƏSİL ______ **80**

▶ Nəticə və tövsiyələr. 80

Ədəbiyyat siyahısı ______ **88**

Əgər hər hansı ölkənin xalqları öz hüquqlarını anlayır və onları qoruya bilirsə, o zaman ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər güclü olar.

Heydər Əliyev

ÖN SÖZ

Hüquq düşüncəsi (legal consciousness) cəmiyyətin təməl daşlarından biridir və onun formalaşması xüsusilə yeniyetməlik dövründə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövr fərdin şəxsiyyətinin, dəyərlər sisteminin və hüquqa münasibətinin formalaşdığı kritik bir mərhələdir. Yeniyetmələrin hüquqlarını bilməsi, onlara əməl etməsi və hüquqi normalara hörmət etməsi gələcək hüquqi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı və demokratik prinsiplərin möhkəmlənməsi üçün zəruri şərtdir. Bu kontekstdə Azərbaycan yeniyetmələrinin hüquq düşüncəsinin mövcud vəziyyətinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi fundamental bir ehtiyac kimi ortaya çıxır.

Hesabat, toplanmış məlumatların hərtərəfli təhlili əsasında yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasında ailə, məktəb, cəmiyyət və medianın rolunu tədqiq edir. Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin səviyyəsini artırmaq, hüquqi maarifləndirməni gücləndirmək və hüquq düşüncəsinin inkişafına töhfə vermək üçün konkret təkliflər və tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Bu tövsiyələr dövlət orqanları, təhsil müəssisələri, valideynlər və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Ümid edilir ki, bu tədqiqat hesabatı yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin öyrənilməsinə və onun inkişafına dair gələcək araşdırmalar və addımlar üçün fundamental baza rolunu oynayacaqdır.

I FƏSİL

GİRİŞ

1.1. Tədqiqatın aktuallığı

Yeniyetməlik dövründə fərdin şəxsiyyəti, dəyərlər sistemi və cəmiyyətdəki yeri formalaşır. Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin, yəni hüquqi normalar, prinsiplər və dəyərlər haqqında bilik, münasibət və davranışların formalaşması, gələcək hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasının əsasıdır (Chua & Engel, 2019). Hüquqa hörmət edən, öz hüquqlarını bilən və başqalarının hüquqlarına riayət edən fərdlərin yetişdirilməsi cəmiyyətin sabitliyi, inkişafı və demokratik prinsiplərin möhkəmlənməsi üçün zəruri şərtdir.

Müasir dünyada qloballaşma, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və sosial mediada artan fəallıq yeniyetmələrin hüquqla bağlı məlumatlarla qarşılaşma sıxlığını artırmışdır. Lakin, bu məlumatların doğruluğu, tamlığı və yeniyetmələrin onları düzgün şərh etmək qabiliyyəti həmişə kifayət qədər olmur. Həmçinin, ailədə, təhsil müəssisələrində və cəmiyyətdə hüquqi maarifləndirmənin keyfiyyəti və əhatə dairəsi yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin inkişaf səviyyəsinə birbaşa təsir edir (Fagan və Tyler, 2005). Bəzi hallarda hüquqi biliklərin çatışmazlığı və ya hüquqa neqativ münasibət yeniyetmələr arasında hüquqa zidd davranışların yaranmasına zəmin yarada bilər ki, bu da cəmiyyət üçün ciddi sosial problemlərə yol açır (Williams, 2019).

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi dövlət quruculuğu və demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu prosesdə gənc nəslin, o cümlədən yeniyetmələrin hüquq şüurunun inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan qanunvericiliyi yeniyetmələrin hüquqlarını təmin edən bir sıra normativ hüquqi aktları ehtiva etsə də, bu hüquqların yeniyetmələr tərəfindən nə dərəcədə qavranıldığı, onların gündəlik həyatda tətbiqi və hüquqi biliklərin praktikada necə istifadə edildiyi barədə dərin elmi tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Mövcud təhsil proqramları və maarifləndirmə fəaliyyətlərinin yeniyetmələrin hüquqi düşüncə səviyyəsinə nə dərəcədə cavab verdiyini müəyyən etmək vacibdir (Kazimov, 2022).

Bu tədqiqat Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin empirik olaraq araşdırılması, onların hüquqi bilik səviyyəsi, hüquqi normalara münasibəti və hüquqi davranış modellərinin aşkarlanması baxımından aktuallıq kəsb edir. Əldə edilən nəticələr yeniyetmələrin hüquqi ma-

arifləndirmə strategiyalarının optimallaşdırılması, təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi və ümumilikdə cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün əsaslı tövsiyələr hazırlamağa imkan verəcəkdir. Bu tədqiqatın nəticələri, həmçinin dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, pedaqoqlar və valideynlər üçün yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması sahəsində daha məqsədyönlü işlərin aparılmasına elmi zəmin yaradacaqdır.

1.2. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Hər bir elmi tədqiqat konkret bir problemi həll etmək və ya müəyyən bir boşluğu doldurmaq üçün aparılır. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin mövcud vəziyyətini hərtərəfli təhlil etmək, ona təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və bu sahədə mövcud boşluqları aradan qaldırmaq üçün əsaslı tövsiyələr hazırlamaqdır. Məqsəd yeniyetmələrin hüquqi bilik səviyyəsini, hüquqi normalara münasibətini və hüquqi davranış modellərini elmi əsaslarla qiymətləndirməklə onların hüquqi şüurunun inkişafına töhfə verməkdir.

Bu əsas məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

Hüquq düşüncəsinin nəzəri əsaslarını təhlil etmək, yeniyetməlik dövrünün psixoloji və sosial xüsusiyyətləri fonunda hüquq düşüncəsi anlayışını, onun komponentlərini və inkişaf səviyyələrini nəzəri cəhətdən araşdırmaq;

Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquqi statusunu və maarifləndirmə mexanizmlərini öyrənmək, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yeniyetmələrin hüquqlarını təmin edən normaları, habelə təhsil sistemində və digər qurumlarda hüquqi maarifləndirmə fəaliyyətlərini təhlil etmək;

Yeniyetmələrin hüquqlar haqqında bilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək, seçmə əsasında aparılan sorğular və müsahibələr vasitəsilə yeniyetmələrin əsas hüquqları və vəzifələri, hüquqi normalar və qanunvericilik haqqında malik olduqları bilik səviyyəsini və münasibətlərini aşkara çıxarmaq;

Yeniyetmələrin hüquqi normalara münasibətini və davranış modellərini qiymətləndirmək, yeniyetmələrin hüquqi normalara əməl etmək meyillərini, hüquqi problemlərlə qarşılaşdıqda müraciət etdikləri mənbələri və davranış strategiyalarını öyrənmək;

Hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən amilləri araşdırmaq, ailə mühitinin, təhsil sisteminin, sosial mühitin, medianın və sosial şəbəkələrin yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinə təsirini müəyyənləşdirmək;

Hüquq düşüncəsinin inkişafında mövcud problemləri və çatışmazlıqları aşkarlamaq, empirik tədqiqatın nəticələri əsasında yeniyetmələrin hüquq düşüncəsində müşahidə olunan zəif tərəfləri və inkişafa ehtiyac duyulan sahələri müəyyən etmək;

Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin inkişafı üçün tövsiyələr hazırlamaq, tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq dövlət orqanları, təhsil müəssisələri, valideynlər və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları üçün praktiki əhəmiyyət daşıyan konkret təkliflər irəli sürmək;

Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanda gənc nəslin hüquqi savadlılığının artırılmasına və ümumilikdə hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verəcəkdir.

1.3. Tədqiqatın obyekti və predmeti

Hər bir elmi tədqiqat öz spesifik mövzusuna fokuslanır ki, bu da onun obyekti və predmeti ilə müəyyən edilir. Bu iki anlayış tədqiqatın nəyi və hansı aspektdən araşdırdığını dəqiq şəkildə ifadə edir.

Tədqiqatın obyekti geniş mənada öyrənilən sahəni, prosesi və ya hadisəni təmsil edir. Bu tədqiqatda obyekt Azərbaycan Respublikasında yaşayan 12-17 yaş həddindəki yeniyetmələrdir.

Tədqiqatın predmeti isə obyektin daxilində bilavasitə öyrənilən xüsusi münasibətləri, xüsusiyyətləri və ya cəhətləri əks etdirir. Bu tədqiqatda predmet yeniyetmələrin hüquq düşüncəsidir. Hüquq düşüncəsi, yəni tədqiqatın predmeti aşağıdakı elementləri əhatə edir:

Hüquqi biliklər, yeniyetmələrin əsas insan hüquqları, uşaq hüquqları, hüquqi vəzifələr, qanunvericiliyin əsas müddəaları haqqında malik olduqları bilik səviyyəsi;

Hüquqa münasibət, yeniyetmələrin hüquqi normalara, qanunlara və hüquqi institutlara qarşı formalaşmış emosional münasibətləri, malik olduqları dəyərlər (məsələn, hüquqa hörmət, etimad, laqeydlik və ya neqativ münasibət);

Hüquqi davranış meyilləri, yeniyetmələrin hüquqi situasiyalarda necə davranmağa meyil etdikləri, hüquqa zidd hərəkətlərə qarşı münasibətləri, hüquqi problemlərin həllində müraciət etdikləri yollar və hüquqi maariflənməyə olan maraqları;

Hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən amillər, ailə mühiti, təhsil müəssisələri (məktəb), sosial qruplar, media və rəqəmsal platformaların yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin inkişafına təsiri;

Beləliklə, tədqiqat Azərbaycan yeniyetmələrinin hüquq düşüncəsinin (bilik, münasibət və davranış komponentləri daxil olmaqla) mövcud vəziyyətini və ona təsir edən sosial, psixoloji və institusional amilləri hərtərəfli şəkildə tədqiq edir.

1.4. Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

Hər bir elmi tədqiqat bilik sahəsinə yeni töhfələr vermək və mövcud problemlərin həllinə praktiki yanaşmalar təklif etmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin araşdırılması baxımından həm elmi yeniliyi, həm də mühüm praktik əhəmiyyəti özündə ehtiva edir.

Bu tədqiqatın əsas elmi yeniliyi bir neçə aspektdən izah edilə bilər. Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsini araşdıran əvvəlki tədqiqatların sayı məhduddur və onlar nəzəri xarakter daşıyır. Araşdırmalarımızda bu mövzuda sahə tədqiqatına rast gəlinməyib. Bu tədqiqat isə kəmiyyət və keyfiyyət metodlarını birləşdirən qarışıq yanaşmadan (Creswell və Plano Clark, 2017) istifadə etməklə mövzunu dərin və hərtərəfli şəkildə araşdırır. Geniş tədqiqat qrupu üzərində aparılan kəmiyyət tədqiqatının statistik nəticələri ekspert müsahibələrindən əldə olunan keyfiyyət məlumatları ilə tamamlanaraq, mövzunun daha zəngin və dəqiq mənzərəsini ortaya qoyur. Bu yanaşma hüquq düşüncəsinin formalaşması kimi sosial-psixoloji

fenomenin çoxşaxəli xarakterini dolğun formada əks etdirir (Tashakkori və Teddlie, 2010). Postsovet məkanında və xüsusilə Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsi barədə elmi ədəbiyyatda sistemli və irimiqyaslı empirik tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Bu tədqiqat spesifik olaraq Azərbaycanın sosial, mədəni və hüquqi kontekstində yeniyetmələrin hüquqi bilikləri, münasibətləri və davranışları haqqında aktual və ilkin empirik məlumatlar toplayıb təhlil edir. Bu cür məlumatlar Azərbaycanda gənc nəslin hüquq şüurunun mövcud vəziyyəti haqqında nəzəri boşluğu doldurur və gələcək müqayisəli tədqiqatlar üçün etibarlı baza rolunu oynayır (Niyazov, 2019). Tədqiqat yalnız hüquq düşüncəsinin səviyyəsini deyil, həm də onun formalaşmasına təsir edən əsas amilləri, ailə, məktəb, informasiya mühiti və yaşıd qruplarının rolunu sistemli şəkildə araşdırır. Bu araşdırma yeniyetmələrin hüquqi şüurunun inkişafı üçün hansı sahələrə daha çox diqqət yetirməyin vacibliyini göstərən elmi nəticələr təqdim edir (Piaget, 1932/1965; Kohlberg, 1969).

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti əldə olunan nəticələrin bir sıra sahələrdə istifadə imkanları ilə müəyyən edilir. Tədqiqatın nəticələri yeniyetmələr arasında hüquqi biliklərin səviyyəsi və onların hüquqi məlumatlara ehtiyacları barədə dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bu məlumatlar əsasında təhsil müəssisələrində və digər qurumlarda həyata keçirilən hüquqi savadlılığının artırılması üçün hazırlanan proqramların məzmunu və metodologiyası yeniyetmələrin real tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilə bilər (Osler və Starkey, 2005). Tədqiqat nəticəsində yeniyetmələrin hüquq düşüncəsində aşkarlanan problemlər və boşluqlar dövlət qurumlarına və aidiyyəti nazirliklərə ünvanlanacaq konkret təkliflər hazırlamaq üçün əsas rol oynayacaqdır. Aparılan tədqiqatın nəticələri yeniyetmələrin hüquqlarının daha effektiv müdafiəsinə və onların cəmiyyətə inteqrasiyasına xidmət edən yeni normativ aktların qəbuluna və mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər. Tədqiqatın nəticələri valideynlər, müəllimlər və pedaqoqlar üçün yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasında öz rollarını daha yaxşı anlamalarına kömək edən praktik bələdçi rolunu oynaya bilər. Bu tədqiqat evdə və məktəbdə hüquq mövzularında daha məhsuldar söhbətlərin aparılmasına və yeniyetmələrdə hüquqa hörmət hissinin inkişafına şərait yaradacaqdır (Davies, 2004). Bu tədqiqatdan əldə olunan nəticələr və metodoloji yanaşma Azərbaycanda və regionda gənc nəslin digər sosial-hüquqi məsələləri, o cümlədən hüquq pozuntularının qarşısının alınması, media savadlılığı və vətəndaş iştirakçılığı kimi mövzuların tədqiqatı üçün zəmin və ilkin məlumat bazası yaradır.

Ümumilikdə, bu tədqiqat Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşması prosesinə elmi və praktik yanaşma təklif edərək, gənc nəslin cəmiyyətə daha sağlam inteqrasiyasına və hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə mühüm töhfə verəcəkdir.

Bu tədqiqat hesabatı Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin hərtərəfli təhlilini təmin etmək məqsədilə məntiqi ardıcıllıqla qurulmuşdur. Hesabat oxucunun mövzunu addım-addım qavramasına və tədqiqatın nəticələrini tam şəkildə anlamasına kömək edən strukturlaşdırılmış hissələrdən ibarətdir.

Hesabat aşağıdakı əsas bölmələri əhatə edir:

Birinci fəsil giriş bölməsidir. Bu fəsil tədqiqatın ümumi çərçivəsini təqdim edir. Burada tədqiqatın aktuallığı, məqsədi, vəzifələri, obyekti və predmeti, elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

ətraflı şəkildə izah olunur. Eyni zamanda, hesabatın strukturu haqqında qısa məlumat verilir. İkinci fəsildə yer alan "Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin nəzəri əsasları" bölməsi tədqiqatın nəzəri bazasını təşkil edir. Burada hüquq düşüncəsi anlayışının müxtəlif nəzəri yanaşmalar kontekstində təhlili, onun komponentləri və formalaşma xüsusiyyətləri, eləcə də yeniyetməlik dövrünün psixoloji və sosial xüsusiyyətləri araşdırılır. Hüquq düşüncəsinə təsir edən əsas amillər (ailə, məktəb, cəmiyyət, media) nəzəri cəhətdən təhlil edilir. Üçüncü fəsildə yeniyetmələrin hüquqi vəziyyəti predmetinin Azərbaycan kontekstinə fokuslanılır. Burada Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yeniyetmələrin hüquqları ilə bağlı müddəalar təhlil olunur, yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsini təmin edən dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu araşdırılır. Həmçinin təhsil sistemində hüquqi maarifləndirmənin mövcud vəziyyəti və medianın bu sahədəki iştirakı müzakirə edilir. Dördüncü fəsildə Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin empirik tədqiqatı hissəsinə yer verilir. Bu hissə aparılmış empirik tədqiqatın detallarını əks etdirir. Burada tədqiqatın dizaynı, tədqiqat qrupunun seçilməsi, məlumatların toplanması metodları (kəmiyyət və keyfiyyət), eləcə də əldə edilmiş nəticələrin ətraflı təhlili (statistik və təsviri) təqdim olunur. Yeniyetmələrin hüquq bilikləri, münasibətləri və davranışları, ekspertlərin mövzuya dair fikirləri bu fəsildə yer alır.

Beşinci fəsildə tədqiqatdan əldə olunan məlumatlara yer verilir. Məlumatlar kəmiyyət və keyfiyyət olmaqla iki hissədə verilir. Məlumatlar diaqram, cədvəl və qrafiklərlə vizuallaşdırılır və oxuculara anlaşıqlı formada təqdim edilir. Statistik və tematik təhlillər məlumatların nə mənaya gəldiyini izah edir. Altıncı fəsildə nəticə və tövsiyələrə yer verilib. Nəticə bölməsi tədqiqatın əsas məlumatlarını və ümumiləşdirmələrini ehtiva edir. Burada tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin necə yerinə yetirildiyi lakonik şəkildə xülasə edilir.

Tövsiyələr hissəsində nəticələr və beynəlxalq təcrübələr əsasında yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi üçün konkret, praktik və əsaslı tövsiyələr irəli sürülür. Bu təkliflər müxtəlif maraqlı tərəflər (dövlət orqanları, təhsil müəssisələri, valideynlər, vətəndaş cəmiyyəti) üçün nəzərdə tutulur. Sonda əlavələr hissəsində hesabatın əsas mətnində yer almayan, lakin tədqiqatın anlaşılması və etibarlılığı üçün vacib olan əlavə materiallar (məsələn, sorğu anketlərinin nümunələri, müsahibə protokolları, statistik cədvəllər və qrafiklər) verilir.

Bu struktur tədqiqatın məntiqi axıcılığını təmin edir, oxucuların məlumatları asanlıqla mənimsəməsinə və tədqiqatın əhatəli mahiyyətini dərk etməsinə şərait yaradır.

II FƏSİL

YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

2.1. Hüquq düşüncəsi anlayışı və onun komponentləri

Hüquq düşüncəsi cəmiyyət üzvlərinin hüquqa, qanunlara, hüquq normalarına və institutlarına dair biliklərini, münasibətlərini və dəyərlərini əks etdirən mürəkkəb sosial-psixoloji fenomendir. Bu anlayış fərdin hüquqi reallığı necə qavradığını, şərh etdiyini və ona necə reaksiya verdiyini izah edir (Cotton, 2017). Hüquq düşüncəsi sadəcə qanunları bilmək deyil, bu həm də onlara münasibəti, hüquqi ədalət hissini və hüquqi davranış meyillərini əhatə edir.

Bir çox alimlər hüquq düşüncəsinin fərqli komponentlərini qeyd etmişlər. Amerikalı hüquq sosioloqu Richard Lempert (1998) və Patricia Ewick və Susan S. Silbey (1998) gündəlik həyatda insanların hüquqla qarşılıqlı əlaqələrini araşdıraraq, hüquq düşüncəsinin necə formalaşdığını və müxtəlif kontekstlərdə necə təzahür etdiyini göstərmişlər. Onlar hüquq düşüncəsinin fərqli "hekayələrini" – "hüquqla üzbəüz", "hüquqdan kənar" və "hüquqa qarşı" – təhlil edərək, fərdlərin hüquqa münasibətlərinin mürəkkəbliyini vurğulamışlar.

Ümumilikdə, hüquq düşüncəsi adətən üç əsas komponentə ayrılır:

Birincisi koqnitivlik (bilik) komponentidir. Bu komponent fərdin hüquq haqqında malik olduğu bilikləri, məlumatları və anlayışları əhatə edir. Bura konstitusiya hüquqları və vəzifələri, cinayət və mülki qanunvericiliyin əsas müddəaları, hüquqi terminologiya, hüquq-mühafizə orqanlarının funksiyaları və hüquqi yardım mexanizmləri barədə məlumatlılıq daxildir. Yüksək koqnitiv səviyyə fərdin qanunları anlaması, hüquqi normaları şərh etməsi və hüquqi riskləri qiymətləndirməsi deməkdir (Friedman, 1975). Britaniyalı hüquqşünas Roger Cotterrell (1995) hüquqi biliklərin fərqli formalarda (normativ, empirik, dəyər) mövcud olduğunu və onların hüquqi mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğunu qeyd edir.

İkincisi affektivlik (emosiya-dəyər) komponentidir. Bu komponent fərdin hüquqa, ədalətə, qanunun aliliyinə və hüquqi normalara qarşı emosional münasibətini və dəyər yönlərini əks etdirir. Bura hüquqa hörmət, etimad, hüquqi normaların ədalətli olduğuna inam, habelə hüquqa zidd davranışla-

ra qarşı dözümsüzlük kimi hisslər daxildir. Türkiyəli hüquq sosioloqu Doğan Özlem (2002) hüquqi dəyərlərin fərdin şüurunda necə mənimsənildiyini və onların davranışlara necə təsir etdiyini araşdırır. Affektiv komponent hüquqi nihilizm və ya hüquqa etimadsızlıq kimi neqativ hallarla da təzahür edə bilər ki, bu da cəmiyyətdə hüquqa riayət edilməsinin zəifləməsinə səbəb ola bilər (Fuller, 1964).

Üçüncüsü davranış (biheyvior) komponentidir. Bu komponent fərdin hüquqi normalara uyğun davranmağa meyilli olmasını və hüquqi vəziyyətlərdə praktik hərəkətlərini əhatə edir. Bura qanunlara əməl etmək, mübahisələrin hüquqi yollarla həlli, hüquqi yardım almaq üçün müraciət etmək, qanuna zidd hərəkətlərə qarşı çıxmaq və hüquqi maarifləndirmə fəaliyyətlərində iştirak etmək kimi davranışlar daxildir. Amerikalı alim Lawrence M. Friedman (1975) qeyd edir ki, hüquq düşüncəsi sadəcə ideyalar toplusu deyil, həm də insanların real hüquqi sistemlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu müəyyən edən bir davranış modelidir. Türkiyədə aparılan bəzi tədqiqatlar gənclərin hüquqa dair bilikləri ilə yanaşı, sosial və iqtisadi amillərin onların hüquqi davranışlarına təsirini göstərir (Çelik, 2015).

Bu üç komponent bir-biri ilə sıx əlaqədədir və fərdin ümumi hüquq düşüncəsini formalaşdırır. Məsələn, yüksək hüquqi biliklərə malik olan bir fərdin hüquqa qarşı neqativ münasibəti varsa, o, hüquqa uyğun davranmaya bilər. Eyni zamanda, hüquqa müsbət emosional münasibət, lakin biliklərin çatışmazlığı fərdi hüquqi vəziyyətlərdə səhv qərarlar qəbul etməyə apara bilər.

Tədqiqatın gedişatında bu komponentlərin yeniyetmələr arasında hansı səviyyədə inkişaf etdiyini müəyyən etmək və onların formalaşmasına təsir edən amilləri araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

2.2. Yeniyetməlik dövrünün psixoloji və sosial xüsusiyyətləri

Yeniyetməlik (adolescence) dövrü 10-12 yaşdan başlayıb 18 yaşa qədər davam edən, uşaqlıqdan yetkinliyə keçid mərhələsi kimi qəbul edilir (Steinberg, 2017). Bu dövr fərdin fiziki, koqnitiv, emosional və sosial inkişafında sürətli və dramatik dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Yeniyetməlik həm fərd, həm də onun ətrafındakı cəmiyyət üçün çətinliklərlə yanaşı, böyük imkanlar da vəd edən bir inkişaf mərhələsidir.

2.2.1. Psixoloji xüsusiyyətlər

Psixoloji xüsusiyyətlərin birincisi koqnitiv inkişafdır. Yeniyetməlik dövrünün ən əhəmiyyətli psixoloji xüsusiyyətlərindən biri İsveçrə psixoloqu Jean Piaget (1972) tərəfindən irəli sürülən formal əməliyyatlar mərhələsinə keçiddir. Bu mərhələdə yeniyetmələr abstrakt düşünməyə, hipotetik mühakimələr yürütməyə, məntiqi problemləri həll etməyə və gələcəyi planlaşdırmağa qadir olurlar. Onlar artıq konkret reallıqla məhdudlaşmır, həm də mümkün olanı və idealı düşünə bilirlər. Bu koqnitiv irəliləyişlər onların hüquqi normaları, ədalət prinsiplərini və sosial müqavilələri daha dərindən anlamalarına imkan yaradır (Inhelder və Pia-

get, 1958). Eyni zamanda, bu dövrdə eqosentrizmin yeni bir forması - "xəyali tamaşaçı" və "şəxsi mif" (Elkind, 1967) - müşahidə oluna bilər ki, bu da yeniyetmələrin özlərini unikal və toxunulmaz hesab etmələrinə, bəzən də riskli davranışlara meyillənmələrinə səbəb ola bilər.

Psixoloji xüsusiyyətlərin ikincisi emosional inkişaf və kimlik axtarışı xüsusiyyətidir. Yeniyetməlik güclü emosional dalğalanmalar və şəxsiyyət (kimlik) axtarışı ilə səciyyələnir. Erik Erikson (1968) bu dövrü "kimlik və rol qarışıqlığı" böhranı kimi təsvir etmişdir. Yeniyetmələr "Mən kiməm?", "Həyatda mənim rolum nədir?" kimi suallarla üzləşir, müxtəlif rolları və dəyərləri sınaqdan keçirirlər. Bu proses onların sosial, etik və hüquqi dəyərləri necə qavramalarına və qəbul etmələrinə birbaşa təsir edir. Emosional labillik (qeyri-sabitlik-red.) bəzən impulsiv qərarların qəbuluna və ya hüquqi normaların pozulmasına səbəb ola bilər (Siegel, 2013).

Psixoloji xüsusiyyətlərdən üçüncüsü əxlaqi inkişafdır. Lawrence Kohlberg (1969) əxlaqi inkişafın altı mərhələli modelində yeniyetməliyi daha yüksək əxlaqi mühakimə səviyyələri ilə əlaqələndirir. Yeniyetmələr artıq sadəcə cəzadan qaçmaq və ya mükafat qazanmaq yox, sosial müqavilələr, universal ədalət prinsipləri və başqalarının hüquqları haqqında düşünməyə başlayırlar. Bu onların hüquqi normaların arxasındakı məntiqi, sosial funksiyasını və ədalət anlayışını daha dərindən anlamalarına imkan verir.

2.2.2. Sosial xüsusiyyətlər

Sosial xüsusiyyətlərdən birincisi ailə ilə münasibətlərin dəyişməsidir. Yeniyetmələr müstəqilliyə can atdıqca, valideynlərlə münasibətlərində gərginliklər yarana bilər. Avropalı tədqiqatçılar Laursen və Collins (2009) göstərir ki, yeniyetməlik dövründə valideyn-övlad münaqişələri artsa da bundan narahat olmamalı, unudulmamalıdır ki, bu hallar ümumilikdə sağlam inkişafın bir hissəsidir. Yeniyetmələr valideyn nəzarətindən azad olmağa çalışdıqca, öz hüquqları və məsuliyyətləri haqqında daha çox düşünürlər. Bu onların hüquqi normalara münasibətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İkinci sosial xüsusiyyət yaşıd qruplarının aparıcı roludur. Yeniyetmələr üçün yaşıd qruplarının rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir (Brown və Lohr, 1987). Yaşıdlar kimlik formalaşmasında, sosial normaların öyrənilməsində və qərarların qəbulunda valideynlərdən daha təsirli ola bilərlər. Bu qrupların hüquqa münasibəti və davranış normaları fərdin hüquq düşüncəsinə həm müsbət (hüquqa riayət edən qruplar), həm də mənfi (norma pozuntularına meyilli qruplar) mənada ciddi təsir göstərə bilər.

Yeniyetmələrin cəmiyyətdəki rol dəyişiklikləri və onların təhsili də sosial xüsusiyyətlər sırasındadır. Yeniyetmələr məktəb həyatında yaşa dolduqca yeni sosial rollar əldə edir, cəmiyyətdə daha çox fəallıq göstərməyə başlayırlar. Məktəb hüquqi biliklərin öyrədilməsi və hüquq mədəniyyətinin aşılanması üçün əsas institutlardan biridir (Davies, 2004). Təhsil mühiti hüquqi biliklərin koqnitiv komponentini formalaşdırmaqla yanaşı, hüquqi normalara münasibətin inkişafına da təsir edir.

Sosial xüsusiyyətlərin üçüncüsü media və rəqəmsal mühitdir. Müasir yeniyetmələr media, xüsusilə də sosial media və internetlə sıx təmasdadır. Bu platformalar yeniyetmələrə hüquqi məlumatları çox tez və asan əldə etməyə imkan verir, lakin eyni zamanda yanlış məlumatlar və ya hüquqa zidd davranış nümunələri ilə də üzləşdirə bilər (Livingstone və Helsper, 2008). Yeniyetmələrin hüquqi məlumatlara tənqidi yanaşma qabiliyyətinin və rəqəmsal savadlılığın əhəmiyyəti gündən-günə önəm qazanır. Çünki yanlış məlumatlanmaq və dezinformasiya daha ağır nəticələrə gətirib çıxara bilir.

Yeniyetməlik dövrünün bu kompleks psixoloji və sosial xüsusiyyətləri hüquq düşüncəsinin formalaşması prosesinə birbaşa təsir edir. Bu dövrdə fərdlər hüquqi normaları daha dərin səviyyədə anlamağa, onlara münasibət bildirməyə və öz hüquqi davranışlarını şüurlu şəkildə formalaşdırmağa qadir olurlar. Tədqiqatın bu xüsusiyyətləri nəzərə alması yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına dair daha dəqiq və əsaslı nəticələr əldə etməyə imkan verəcəkdir.

2.3. Yeniyetmələrdə hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən amillər

Yeniyetmələrdə hüquq düşüncəsinin formalaşması mürəkkəb və çoxfaktorlu bir prosesdir. Bu prosesə fərdin daxili psixoloji inkişafı ilə yanaşı, onun ətraf mühitindəki müxtəlif sosial institutlar və qarşılıqlı əlaqələr də mühüm təsir göstərir. Bu hissədə hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər olan ailə, məktəb, cəmiyyət və media elmi ədəbiyyatlara əsaslanaraq ətraflı təhlil ediləcəkdir.

2.3.1. Ailə

Ailə fərdin sosiallaşmasının ilk və ən təməl qurumudur. Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasında ailə mühiti həlledici rol oynayır (Smetana və Metzger, 2017). Valideynlər öz davranışları, dəyərləri və hüquqa münasibətləri ilə uşaqlar üçün ilk hüquqi rol modellər rolunu oynayırlar. Valideynlərin qanunlara nə dərəcədə əməl etməsi, hüquqi mübahisələri necə həll etməsi və ədalətə münasibəti yeniyetmələrin hüquqi norma və dəyərləri qavramasına birbaşa təsir edir. Əgər valideynlər hüquqa zidd davranışlara meyillidirlərsə və ya hüquqa hörmətsiz yanaşırlarsa, bu hal, yeniyetmələrdə hüquqi nihilizmin(heçlik) formalaşmasına zəmin yarada bilər (Tyler, 2006). Qanunlara riayət edən və hüquqi yollara müraciət edən valideynlər isə müsbət hüquq düşüncəsinin əsasını qoyurlar.

Ailədə hüquqlar, məsuliyyətlər, ədalət və qanunlar haqqında açıq müzakirələrin aparılması yeniyetmələrin hüquqi biliklərini artırır və onların bu mövzulara marağını oyadır. Valideynlərin hüquqi məsələlərdə bələdçilik etməsi, sualları cavablandırması və hüquqi normaların əsaslarını izah etməsi koqnitiv komponentin inkişafına töhfə verir (Schlegel və Ruder, 2011).

Ailədə tətbiq olunan nizam-intizam qaydaları da yeniyetmələrin hüquqi düşüncəsinə təsir edir. Şüurlu, izahlı və ədalətli intizam yanaşmaları uşaqların hüquqi normaların məntiqini və ədalət hissini inkişaf etdirməsinə kömək edir. Xüsusilə, mübahisələrin dialoq yolu ilə həlli və səhvlərin nəticələrinin izahı yeniyetmələrdə məsuliyyət hissini gücləndirir (Emler, 2005).

2.3.2. Məktəb (Təhsil sistemi)

Məktəb ailədən sonra fərdin sosiallaşmasında ən əhəmiyyətli institutlardan biridir. Formal təhsil yeniyetmələrin hüquqi biliklərini sistemli şəkildə formalaşdırır və onların hüquqa münasibətlərini dərinləşdirir. Məktəb proqramlarında insan hüquqları, uşaq hüquqları, cinayət və mülki hüququn əsasları kimi mövzuların tədrisi yeniyetmələrin koqnitiv hüquq düşüncəsini inkişaf etdirir (Davies, 2004). Vətəndaşlıq təlimi isə onlara hüquqi proseslərdə iştirak etmək, öz hüquqlarını müdafiə etmək və cəmiyyətdə aktiv rol almaq üçün zəruri bilik və bacarıqlar aşılayır.

Məktəbdə ədalətli qaydaların tətbiqi, şagirdlərin hüquqlarının tanınması və müdafiəsi, intizam qaydalarının şəffaflığı yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin affektiv komponentinə təsir edir. Məktəb daxilindəki mübahisələrin ədalətli həlli, yeniyetmələrdə hüquqa və ədalətə olan etimadı gücləndirir (Osler və Starkey, 2005).

Müəllimlər təkcə bilik ötürücüsü deyil, həm də hüquqi dəyərlərin daşıyıcısıdırlar. Onların hüquqa münasibəti, etik davranışları və hüquqi məsələlərdəki səriştəsi şagirdlər üçün rol modeli ola bilər.

2.3.3. Cəmiyyət (Sosial mühit və yaşıd qrupları)

Ailə və məktəbdən kənarda fərdin yaşadığı sosial mühit və daxil olduğu yaşıd qrupları da yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Cəmiyyətin ümumi hüquq mədəniyyəti, qanunlara riayət etmə səviyyəsi və hüquqi dəyərlərə münasibəti yeniyetmələrin düşüncəsinə sirayət edir. Qanunsuzluğun tolerantlıqla qarşılandığı və ya korrupsiyanın geniş yayıldığı mühitlərdə yeniyetmələrdə hüquqi nihilizm riski artır (Friedman, 1975).

Yeniyetmələr üçün yaşıd qruplarının təsiri son dərəcə güclüdür (Brown və Lohr, 1987). Qrupun norma və dəyərləri, hüquqa münasibəti və davranış tərzləri fərdin hüquq düşüncəsinə ciddi təsir göstərir. Yaşıd təzyiqi həm müsbət (məsələn, qaydalara əməl etməyə təşviq), həm də mənfi (məsələn, norma pozuntularına cəlb etmək) istiqamətdə ola bilər. Yeniyetmələrin şəxsi hüquqi təcrübələri – hüquqi sistemlə birbaşa və ya dolayısı ilə təmasda olmaları (məsələn, cinayətin şahidi olmaq, hüquq mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə, qurban olmaq) – onların hüquq düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu təcrübələr onların hüquqa olan etimadına və hüquqi normalara münasibətinə güclü təsir göstərir (Ewick və Silbey, 1998).

2.3.4. Media və rəqəmsal mühit

Müasir dövrdə media və xüsusilə rəqəmsal platformalar yeniyetmələrin hüquqi məlumat əldə etməsi və hüquq düşüncəsinin formalaşmasında getdikcə daha dominant rol oynayır (Livingstone və Helsper, 2008).

Xəbərlər, sənədli filmlər, sosial media paylaşımları və onlayn müzakirələr yeniyetmələrə hüquqi hadisələr, qanunlar və ədalət məsələləri haqqında geniş məlumatlar təqdim edir. Bu məlumatlar onların koqnitiv bilik komponentini zənginləşdirir.

Media vasitəsilə təqdim olunan məhkəmə prosesləri, hüquqi mübahisələr və ya qanun pozuntuları haqqında xəbərlər yeniyetmələrdə ədalət, cəza və məsuliyyət barədə təsəvvürlər yaradır. Lakin, bu məlumatların obyektivliyi və təqdimat tərzi hüquqa münasibətin formalaşmasında həlledicidir (Cho və Kim, 2017). Yanlış və ya qərəzli məlumatlar hüquqa qarşı etimadsızlığı artıra bilər.

Sosial media platformaları yeniyetmələrin hüquqi mövzularda fikir mübadiləsi aparmasına, müxtəlif perspektivləri öyrənməsinə və öz hüquq düşüncələrini ifadə etməsinə imkan verir. Eyni zamanda, bu platformalarda yayılan dezinformasiya, hüquqa zidd çağırışlar və ya aqressiv davranışlar yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinə mənfi təsir göstərə bilər.

2.4. Hüquq düşüncəsinin inkişaf səviyyələri və modelləri

Hüquq düşüncəsi fərdin cəmiyyətdə inkişafı ilə paralel olaraq mürəkkəbləşən və dəyişən dinamik bir fenomendir. Bu inkişaf prosesi təkcə hüquqi biliklərin artması ilə deyil, həm də hüquqa qarşı dəyər yanaşmalarının və davranış meyillərinin dərinləşməsi ilə müşayiət olunur. Bir sıra nüfuzlu nəzəriyyəçilər fərdlərin hüquqa münasibətinin və qanunları qavrayışının fərqli səviyyələrdə inkişaf etdiyini göstərən modellər təklif etmişlər. Bu modellər, xüsusilə yeniyetmələik dövründə hüquq düşüncəsinin formalaşmasını anlamaq üçün əsas çərçivə rolunu oynayır.

2.4.1. Jean Piaget və əxlaqi mühakimənin inkişafı

İsveçrəli inkişaf psixoloqu Jean Piaget (1932/1965) uşaqlarda əxlaqi mühakimənin inkişafını araşdırmış və hüquq düşüncəsinin koqnitiv əsaslarına dair ilkin nəzəriyyələrdən birini təqdim etmişdir. O, əxlaqi inkişafı iki əsas mərhələyə ayırır:

Heteronom əxlaq (Moral Realism) mərhələsində (təxminən 5-10 yaş) uşaqlar qaydaları dəyişməz və müqəddəs hesab edirlər. Qaydalar “yuxarıdan” gələn mütləq normalardır və onlara riayət etmək vacibdir. Niyyət deyil, hərəkətin nəticəsi qiymətləndirilir. Bu dövrdəki hüquq düşüncəsi cəza və mükafatla bağlıdır, “qanun” sadəcə cəza mexanizmi kimi qavranılır.

Avtonom əxlaq (Moral Relativism) mərhələsində yeniyetməlik dövrünə keçidlə (təxminən 10 yaşdan başlayaraq) fərdlər qaydaların insanların razılaşması ilə yarandığını və dəyişdirilə biləcəyini dərk edirlər. Onlar artıq hərəkətin niyyətinə diqqət yetirir, ədalət və bərabərlik prinsiplərini nəzərə alırlar. Hüquq kollektiv razılaşmanın və sosial müqavilənin nəticəsi kimi qavranılır. Bu mərhələdə hüquqa münasibət daha çevik və kontekstual olur.

Piagetin nəzəriyyəsi yeniyetmələrin abstrakt düşünmə qabiliyyətinin inkişafının onların hüquqi normaların məntiqini və məqsədini daha dərindən anlamalarına imkan verdiyini vurğulayır.

2.4.2. Lawrence Kohlberg və əxlaqi inkişaf mərhələləri

Amerikalı psixoloq Lawrence Kohlberg (1969) Piagetin işini genişləndirərək, əxlaqi inkişafın altı universal mərhələsini üç əsas səviyyəyə ayırmışdır ki, bu da hüquq düşüncəsinin inkişafını izah etmək üçün çox istifadə olunur:

Prekonvensional səviyyədə fərdlər əxlaqi qərarları cəzadan qaçmaq və ya mükafat əldə etmək motivasiyası ilə verirlər. Qanunlar xarici, mütləq qaydalar kimi qəbul edilir.

1-ci mərhələ. Cəzaya görə itaət yanaşması: qaydalara sadəcə cəzadan qaçmaq üçün riayət olunur.

2-ci mərhələ. Fərdi mükafat yanaşması: qaydalara fərdin öz maraqlarına xidmət etdiyi zaman riayət olunur ("Burada mənim üçün sərfəli nə var?").

Konvensional səviyyədə fərdlər cəmiyyətin və ya qrupun gözləntilərinə uyğun davranmağa çalışırlar. Qanunlar sosial nizamı qoruyan vasitə kimi qavranılır. Yeniyetməlik dövründə bir çox fərd bu səviyyədə olur.

3-cü mərhələ. Yaxşı oğlan/qız yanaşması: qaydalara başqalarını razı salmaq və yaxşı insan kimi qəbul olunmaq üçün əməl olunur.

4-cü mərhələ. Qanun və nizam yanaşması: qaydalara cəmiyyət sistemini qorumaq və nizama riayət etmək üçün əməl olunur. Qanunlar sabit və vacibdir.

Ən yüksək səviyyə olan postkonvensional səviyyədə fərdlər universal etik prinsiplərə və şəxsi dəyərlərə əsaslanaraq əxlaqi qərarlar verirlər. Qanunların ədalətsiz olduğu hallarda belə, universal prinsiplər qanunlardan üstün tutula bilər. Yeniyetməlik dövrünün sonu və yetkinlik dövründə az sayda fərd bu səviyyəyə çatır.

5-ci mərhələ. Sosial Müqavilə Yanaşması: qanunlar sosial müqavilənin nəticəsi kimi qəbul edilir; onlar cəmiyyətin rifahı üçün dəyişdirilə bilər. Hüquqlar və fərdi azadlıqlar vurğulanır.

6-cı mərhələ. Universal Etik Prinsiplər: ədalət, bərabərlik və insan ləyaqəti kimi universal etik prinsiplərə əsaslanan mühakimələr.

Kohlbergin nəzəriyyəsi yeniyetmələrin hüquqa dair bilikləri ilə yanaşı, qanunlara niyə riayət etdiklərini, və ya etmədiklərini izah edən dəyər istiqamətlərinin inkişafını vurğulayır. Buradan anlaşılır ki, hüquq düşüncəsi yalnız koqnitiv deyil, həm də affektiv və davranış komponentlərin inkişaf dinamikasını ehtiva edir.

2.4.3. Sosio-hüquqi nəzəriyyələrdə hüquq düşüncəsi səviyyələri

Hüquq sosiologiyası sahəsində Ewick və Silbey (1998) gündəlik həyatda insanların hüquqla qarşılıqlı əlaqələrini təhlil edərək, fərqli hüquq düşüncəsi "hekayələrini" təsvir etmişlər. Bu alimlər müxtəlif yanaşmalarla yeniyetmələrin hüquq yanaşmalarını təhlil etməyə çalışmışlar. Onlardan biri "Hüquqla üz-üzə" (Before the Law) yanaşmasıdır. Bu yanaşma hüququn müstəqil, ədalətli və obyektiv bir sistem olaraq qavranması kimi tərif oluna bilər. Bu yanaşmada fərdlər hüquq sisteminin qurumlarına tam etimad edir və qanunun aliliyini qəbul edirlər.

Digər bir yanaşma "Hüquqdan kənar" (With the Law) yanaşmasıdır. Bu yanaşma hüququ fərdi maraqlar üçün istifadə edilə bilən bir resurs və ya taktiki alət kimi görür. Burada hüquq strateji bir oyunun parçasıdır və şəxsi maraqlar üçün istifadə oluna bilər.

Növbəti yanaşma "Hüquqa qarşı" (Against the Law) yanaşmasıdır. Bu yanaşma hüququ ədalətsiz, qeyri-bərabər və ya repressiv bir sistem kimi qəbul edir. Bu yanaşma hüquqa qarşı etimadsızlığı və ya müqaviməti təmsil edir.

Yuxarıda qeyd olunan bu üç yanaşma yeniyetmələrin hüquqa münasibətinin sadəcə bilik səviyyəsi ilə deyil, həm də onların şəxsi təcrübələri, sosial statusları və cəmiyyətdəki yerlərinin təsiri ilə necə formalaşdığını göstərir. Britaniyalı hüquq sosioloqu Cotterrell (1995) də hüquq düşüncəsinin cəmiyyət daxilində necə fərqli formalarda təzahür etdiyini və sosial kontekstdən asılı olduğunu vurğulayır. Türkiyədə aparılan bəzi araşdırmalar da gənclərin hüquqa qarşı fərqli dərəcədə məlumatlılıq və inam səviyyələri nümayiş etdirdiyini göstərir ki, bu da onların hüquq düşüncəsinin müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etdiyini təsdiqləyir (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2018, s. 17).

Bu nəzəri modellər və yanaşmalar tədqiqat üçün əsas çərçivə təmin edir, Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin hansı inkişaf səviyyəsində olduğunu və hansı amillərin təsirində olduğunu müəyyən etməyə və onların hüquqa münasibətindəki fərqliliklərini anlamağa kömək edir.

Hüquq düşüncəsinin inkişafına təsir edən amillər bir-biri ilə qarşılıqlı formada yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına dinamik və kompleks bir şəkildə təsir göstərir. Tədqiqat bu amillərin hər birinin Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinə təsirini empirik baxımdan araşdıraraq, bu sahədəki boşluqları aradan qaldırmağa yönəlib.

2.5. Beynəlxalq təcrübələr

Hüquq düşüncəsinin inkişafı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar, təcrübələr mövcuddur. Bu hissədə bunlardan bir neçəsinə nəzər salınacaq. Məsələn, Qazaxıstan orta məktəblərində hüquq tərbiyəsi əsasən "İnsan cəmiyyəti və hüququn əsasları" dərsində verilir. Bu dərs orta məktəbin son illərində məcburi fənn kimi şagirdlərə təqdim olunur. Bu dərs həftədə 1-2 saat şagirdlərə təqdim olunur və vətəndaşlıq və hüquqi şüur formalaşdırmaq, qanunların mahiyyətini və vətəndaş hüquq və vəzifələrini izah etmək, insan hüquqları, sosial münasibətlər və dövlət quruluşu barədə ilkin biliklər vermək, gənclərin məsuliyyətli və qanunlara hörmət edən vətəndaş kimi yetişməsini təmin etmək kimi məqsədlərə xidmət edir. Onlayn Zakon.kz, LegalPro.kz, Kazakhstan Law Review, Kazakhstan Bar Association, and Kazakhstan Legal Forum kimi platformalar da hüquq sahəsində yeniyetmələrin maariflənməsininə geniş töhfə verir (Zhanzhigitov, 2022). Bundan əlavə universitetlərin hüquq fakültələrinin orta məktəblərdə təhsil alan yeniyetmələr üçün təşkil etdiyi müxtəlif görüşlər, seminarlar, sessialar və tədbirlər də hüquqi maarifləndirmənin inkişafına xidmət edir. Əl-Fərabi Qazax Milli Universitetinin hüquqi maarifləndirmə sahəsindəki orta məktəblərlə olan təcrübələri diqqətə layiqdir. Universitetinin Hüquq fakültəsinin tələbə təşkilatı və dekanlıq heyəti müxtəlif vaxtlarda yeniyetmələri universitetə dəvət edir, orta məktəblərə gedir və fərqli

tədbirlərlə yeniyetmələrin hüquq savadının artırılması, hüquq düşüncəsinin təkmilləşməsi üçün səylər göstərir (Mackie və AllahMorad, 2021).

Özbəkistanda orta məktəb və icma səviyyəsində hüquqi maarifləndirmə sahəsində praktik təşəbbüslər həyata keçirilir. Belə ki, hüquq fakültələri və qeyri-hökumət təşkilatları birgə şəkildə məktəblərdə "hüquq savadlılığı", "vətəndaşlıq və hüquq" yönümlü görüşlər, seminarlar və sessiyalar keçirir; məsələn, Street Law proqramı çərçivəsində ötən illərdə 24 000-dən çox məktəbli hüquqları, vəzifələri və hüquq sisteminin mahiyyəti barədə maarifləndirilib. Əlavə olaraq, elmi ədəbiyyatda qeyd olunur ki, "təhsil sistemi yeniyetmələrin hüquqi şüurunun və hüquqi mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır" (Qudratilloyev, 2023). Bu çərçivədə yeniyetmələr üçün orta məktəb səviyyəsində məcburi bir "hüquq və vətəndaşlıq təhsili" fənni konkret şəkildə sistemləşdirilməsə belə, məktəb və icma mühitində hüquqi maarifləndirməyə yönəlmiş modullar və layihələr mövcuddur (İsmatov, 2019).

Türkiyədə isə bu sahə əsasən "vətəndaşlıq və hüquq" (citizenship and law) fənni çərçivəsində tədris edilir. Türkiyə orta məktəb sistemində orta(5-8-ci siniflər) və yuxarı(9-12-ci siniflər) təhsil pillələrində vətəndaşlıq təhsili, insan hüquqları və demokratik iştirak meyarları üzrə fənlər və modullar mövcuddur. Bunlar arasında müstəqil "Vətəndaşlıq" fənni də yer alır. Tədqiqatlar göstərir ki, tarix dərsi vasitəsilə vatandaşlıq təhsilində milli kimliyin formalaşması əsas prioritetdir, lakin demokratik və qlobal vətəndaş yönümlü biliklərin yetərincə verilmədiyi aşkar edilmişdir (Lonbay və Toprak, 1914).

Qərbi Avropa ölkələrində yeniyetmələrin hüquqi bilik və vətəndaşlıq şüurunun inkişafı üçün məktəb səviyyəsində "vətəndaşlıq və hüquq" fənni, hüquqi savadlılıq tədbirləri əsas rol oynayır. Məsələn, Law in Everyday Life adlı Erasmus+ KA2 proqramı çərçivəsində məktəblərdə "hüquq gündəlik həyatımızda" kampaniyası çərçivəsində təşkil olunan görüş və sessialar şagirdlərə hüquqi normların, hüquq sisteminin və vətəndaş hüquq və vəzifələrinin tədrisi üzrə resurslar təqdim olunub (EPALE, 2022). Avrops Komissiyası tərəfindən yayımlanmış "Citizenship Education in Europe" hesabatında bildirilir ki, Avropa məktəb proqramlarında sosial-vətəndaş səriştələrinin inkişaf etdirilməsi üçün hüquq təhsili və vətəndaşlıq təhsili müstəqil fənn kimi və fənlərin daxilində inteqrasiya edilməsi kimi təklif olunur. Bu çərçivədə "şagirdlərə hüquqi know-how (hüquqi bilik) verilməsi" prioritet sayılır (European Commission, 2009). Bu məzmunla yanaşı, "Məktəbdə hüquqi savadlılıq" təşəbbüsləri Avropa məktəblərində inteqrasiya olunmağa başlayıb və əsas məqsəd şagirdlərin öz hüquqlarını və vəzifələrini anlaması, hüquq sistemində iştirakçılıq bacarıqlarının formalaşmasıdır (THE LAW Project, 2024).

Çində yeniyetmələrin hüquqi şüur və vətəndaşlıq biliklərinin formalaşması məktəb mühitində "mənəviyyat və hüquq" və ya "ideologiya və siyasət" fənni çərçivəsində aparılır. Orta məktəbdə tədris olunan bu fənlər şagirdlərdə hüquq şüuru, vətəndaşlıq məsuliyyəti, sosial münasibətlər və dövlət quruluşu barədə əsas biliklərin verilməsini məqsəd qoyur. Mənbələrə əsasən qeyd olunur ki, bu fənn "mənəvi keyfiyyətlər, hüquq şüuru, vətəndaş iştirakçılığı" kimi komponentləri birləşdirir və məktəb proqramlarının mühüm hissəsidir. Bundan başqa, Çində "law publicity and

education" ilə bağlı qanunvericilik aktları var. Məktəblərdə bütün səviyyələrdə hüquqi maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilir (Miyazawa, Chan və Lee, 2008).

Yaponiyada isə yeniyetmələr və məktəb səviyyəsində hüquqi maarifləndirmə xüsusi fənn olaraq deyil, daha çox vətəndaşlıq təhsili, hüquq fakültələrinin və vəkillər kollegiyasının məktəblərlə əməkdaşlığı çərçivəsində inkişaf edir. Məsələn, hüquq sahəsindəki mütəxəssislər orta məktəblərdə şagirdlər üçün "law education classes at high schools" formatında tədbirlər keçirirlər. Bu görüşlər şagirdləri hüquq, hüquqşünas peşəsi və hüquq sistemi ilə bağlı düşünməyə sövq edir (Miyazawa, Chan və Lee, 2008).

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ VƏ HÜQUQİ MAARİFLƏNDİRMƏ MEXANİZMLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yeniyetmələrin hüquqları

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının təminatı istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu prosesdə uşaqların və yeniyetmələrin hüquqlarının qorunması xüsusilə prioritet təşkil edir. Azərbaycanın hüquq sistemi beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini özündə əks etdirərək, yeniyetmələrin hərtərəfli inkişafı, müdafiəsi və cəmiyyətdə layiqli yer tutması üçün zəruri hüquqi baza yaratmışdır.

3.1.1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Azərbaycan Respublikasının yeniyetmələrin hüquqlarını təmin edən əsas qanunvericilik bazası bir sıra mühüm sənədlərə əsaslanır. Bu sənədlərdən birincisi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyası ölkənin ali hüquqi qüvvəyə malik normativ aktı olaraq, hər kəsin, o cümlədən yeniyetmələrin əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təmin edir. Konstitusiyanın II fəsli ("Əsas hüquq və azadlıqlar") birbaşa və ya dolayısı ilə yeniyetmələrin hüquqlarına şamil olunan müddəaları ehtiva edir. Buraya yaşamaq hüququ (maddə 27), azadlıq hüququ (maddə 28), təhsil almaq hüququ (maddə 42), əmək hüququ (maddə 35), sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 41) və s. daxildir. Konstitusiyada ailənin və uşaqların dövlətin himayəsində olması (maddə 17) xüsusi olaraq vurğulanır ki, bu da yeniyetmələrin hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinin əsasını təşkil edir (Rüstəmov, 2018).

3.1.2. "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Mühüm sənədlərdən bir də "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. 1999-cu ildə qəbul edilmiş bu Qanun Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Uşaq Hüquqları Konvensiyasına (1989) uyğun olaraq hazırlanmışdır. Bu Qanun yeniyetmələrin (18 yaşına çatmamış şəxslərin) həyatın bütün sahələrindəki hüquqlarını, o cümlədən yaşamaq, inkişaf etmək, müdafiə olunmaq, təhsil almaq, sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etmək, fikir bildirmək, birliyə daxil olmaq, istirahət etmək hüquqlarını detallı şəkildə müəyyənləşdirir (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1999). Qanun, həmçinin dövlətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, valideynlərin və digər şəxslərin uşaq hüquqlarının təmina edilməsindəki vəzifələrini konkretləşdirir.

3.1.3. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989)

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasına qoşularaq, bu beynəlxalq sənəddə təsbit olunmuş prinsipləri öz milli qanunvericiliyinə inteqrasiya etmişdir. Konvensiya uşaqların hüquqlarını dörd əsas kateqoriyaya ayırır: yaşamaq, inkişaf etmək, müdafiə olunmaq və iştirak etmək hüquqları. Bu Konvensiyanın ratifikasiyası Azərbaycanın uşaq hüquqlarının təminatına dair beynəlxalq öhdəliklərini əks etdirmiş və milli qanunvericiliyin inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir (UNICEF, 2007; Qafarova, 2020).

3.1.4. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, Cinayət Məcəlləsi və İnzibati Xətalar Məcəlləsi

Bu məcəllələr yeniyetmələrin hüquqi statusu ilə bağlı xüsusi müddəaları ehtiva edir. Məsələn, Ailə Məcəlləsi ailə münasibətlərində yeniyetmələrin hüquqlarını (məsələn, valideynlərin yaşayış yeri haqqında fikirlərini bildirmək), Əmək Məcəlləsi onların əmək hüquqlarını və işəgötürmə şərtlərini (məsələn, 15 yaşına çatmamış uşaqların işə qəbulunun qadağan olunması), Cinayət Məcəlləsi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətini və onlara tətbiq olunan xüsusi cəza növlərini, İnzibati Xətalar Məcəlləsi isə inzibati xətalara görə məsuliyyət yaşını və cərimələri müəyyən edir. Bu məcəllələr yeniyetmələrin yaşa, qabiliyyətə və psixofizioloji inkişafa uyğun olaraq hüquqi məsuliyyət daşımasını tənzimləyir (Əliyev, 2019).

Azərbaycanın qanunvericiliyi yeniyetmələrin hüquqlarının təmin edilməsinə dair geniş və əhatəli bir çərçivə yaratsa da, bu hüquqların praktikada necə tətbiq olunması, yeniyetmələrin öz hüquqları barədə məlumatlılıq səviyyəsi və hüquqi maarifləndirmə mexanizmlərinin effektivliyi ilə bağlı olaraq mütəmadi tədqiqatlara ehtiyac duyur (Guliyeva, 2016). Bu tədqiqat mövcud

hüquqi bazanın real vəziyyətə nə dərəcədə cavab verdiyini və yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin inkişafında hansı boşluqların olduğunu müəyyən etməyə xidmət edəcəkdir.

3.2. Təhsil sistemində hüquqi maarifləndirmənin rolu və vəziyyəti

Təhsil sistemi fərdlərin sosiallaşmasında ailədən sonra ən mühüm institutlardan biridir və yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır. Məktəblər təkcə akademik biliklər verməklə kifayətlənmir, həm də gənc nəslə vətəndaşlıq dəyərlərini, hüquqi normaları və cəmiyyətdəki məsuliyyətlərini öyrədir (Banks, 2007). Hüquqi maarifləndirmənin əsas məqsədi fərdləri hüquqi cəhətdən savadlı, şüurlu və qanunlara hörmət edən vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir.

3.2.1. Hüquqi maarifləndirmənin nəzəri rolu

Elmi ədəbiyyatda təhsilin hüquqi maarifləndirmədəki rolu bir sıra nəzəriyyələr əsasında izah edilir. Bu nəzəriyyələrdən biri Vətəndaşlıq təlimi (Citizenship Education) nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, məktəblər demokratiyanın və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün zəruri olan bilik, bacarıq və dəyərləri aşılamalıdır. Hüquqi biliklər, hüquqi normalara hörmət və hüquqi yollarla problemlərin həlli vətəndaşlıq təliminin ayrılmaz hissəsidir (Osler və Starkey, 2005; Ichilov, 2007). Məktəblər gənclərin hüquqlarını bilməsi, öz rollarını anlaması və aktiv vətəndaş kimi iştirak etməsi üçün bilik və təcrübə formalaşdırır.

Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi elmi ədəbiyyatda ikinci nəzəriyyə olaraq qarşıya çıxır. Albert Banduranın (1977) sosial öyrənmə nəzəriyyəsi yeniyetmələrin hüquqa münasibətlərinin və davranışlarının təhsil mühitində, xüsusilə müəllimlərin və yaşıdların davranışlarını müşahidə etməklə formalaşdığını vurğulayır. Məktəbdəki ədalətli mühit, qaydaların şəffaflığı və hüquqi prinsiplərə əməl olunması şagirdlərdə müsbət hüquq düşüncəsi formalaşdırır.

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi hüququn öyrədilməsində istifadə oluna biləcək nəzəriyyələrdəndir. Piaget (1932/1965) və Kohlbergin (1969) əxlaqi inkişaf nəzəriyyələri göstərir ki, yeniyetməlik dövründə koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı hüquqi anlayışların daha dərin səviyyədə mənimsənilməsinə imkan verir. Məktəblər bu mərhələyə uyğun olaraq mücərrəd hüquqi prinsipləri, qanunların sosial funksiyasını və ədalət anlayışını tədris etməlidir.

3.3. Azərbaycan təhsil sistemində hüquqi maarifləndirmənin vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində hüquqi maarifləndirmə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009) və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013) kimi əsas sənədlər çərçivəsində tənzimlənir. Bu sənədlər gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda, milli və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunmasını, habelə onların hüquqi şüurunun inkişafını təhsilin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən

edir ("Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2009; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2013).

3.3.1. Tədris proqramları

Ümumi təhsil müəssisələrində "İnsan və Cəmiyyət", "Həyat bilgisi", "Vətəndaşlıq təlimi" kimi fənlər çərçivəsində şagirdlərə insan hüquqları, uşaq hüquqları, Konstitusiyanın əsas müddəaları, cinayət və inzibati məsuliyyətin əsasları haqqında ilkin biliklər verilir. Bu fənlər yeniyetmələrin hüquqi savadlılığını artırmaq məqsədi daşıyır. Müəllimlərin işə qəbulu prosesinin çərçivə sənədində hüquqi savadlılıq bölməsinin yer alması hüquqi maarifləndirmənin önəminə diqqət çəkir (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2025). Ali təhsil müəssisələrində isə hüquq fakültələri ilə yanaşı, digər humanitar ixtisaslarda da "Hüququn Əsasları" kimi seçmə fənlər tədris olunur. Konstitusiya və hüquqla bağlı seçməli dərslərə subbakalavr ixtisaslarının proqramlarında da rast gəlinir. Bu fənnlərin proqramlarında tələbələrə ümumi hüquq anlayışı və hüququn müxtəlif aktual məsələləri çatdırılır.

3.3.2. Dərslik və metodik vəsaitlər

Son illərdə hüquqi maarifləndirməyə dair dərslik bölmələri və metodik vəsaitlərdə xüsusi fəsillərin hazırlanması istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Pedaqoji fakültələrdə tədris olunan Pedaqogika fənnində istifadə olunan dərslik və metodik vəsaitlərdə Hüquq tərbiyəsi bölməsi xüsusi yer tutur və burada hüquq tərbiyəsinin əhəmiyyəti, üsul və metodologiyası haqqında gələcəyin müəllimlərinə tövsiyələr olunur. Hüseynzadə və başqaları (2021) dərslikdə hüquq tərbiyəsində pedaqoji prosesin əsas elementlərini sistemli şəkildə təqdim edir ki, bu da müasir hüquq tədrisi yanaşmalarının planlaşdırılmasına kömək edir. Bu resurslar hüquqi biliklərin yaşa uyğun şəkildə tədrisini təmin etməyə yönəlmişdir. Lakin, bəzi tədqiqatlar bu materialların yeniyetmələrin real hüquqi ehtiyaclarını və maraqlarını tam əks etdirmədiyini göstərir.

Müxtəlif ölkələrdə hüquq tərbiyəsi ilə bağlı təşəbbüslər irəli sürülür. Məsələn, Amerikada hüquq ilə bağlı bəzi ştatların orta məktəblərində məcburi dərslər mövcuddur. Bunlara Florida və İllinois ştatlarını misal gətirmək olar. Bu ştatlarda şagirdlərin orta məktəbdən məzun olması üçün hüquqla bağlı dərsi almış və yekun imtahanı vermiş olması şərtdir. Digər ştatlarda isə müəllimlərin hüquq səriştələrinin az olması və hüquq dərslərini verən müəllimlərin yetərsiz olması səbəbi ilə hüquq mövzusu sadəcə digər dərslərin məzmununa inteqrasiya edilir (Summers, Kiracofe, və James, 2020).

İngiltərədə isə bütün şagirdlərə Vətəndaşlıq dərsi keçilərək hüquq tərbiyəsi verilməyə çalışılır. Bu dərsi proqramında şagirdlərə dövlətin konstitusiyası haqqında geniş məlumat verilir və yeniyetmələrin hüquq və vəzifələri izah olunur. Vətəndaşlıq dərsini keçmək üçün xüsusi müəllim hazırlığı aparılır (Rollerson, 2021).

Türkiyədə şagirdlərin hüquq savadı və tərbiyəsi əsasən "İnsan haqları, yurddaşlıq və demokratiya" dərsi ilə verilir. Bu dərsdə şagirdlər Türkiyədə və dünyada hüquq anlayışının tarixini və

aktual məsələlərini, ictimai faydalarını və gündəlik praktikalarını öyrənir. Beləcə şagirdlər hüquq düşüncəsinə və savadına malik olurlar. Ancaq lisey səviyyəsində 9-12-ci siniflərdə hüquqla bağlı bir dərs nəzərə çarpmır. Görünən odur ki, 9-cu sinifə qədər verilən fundamental hüquqi məlumatlarla kifayətlənilir (Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2025).

Məktəb dərslikləri hüquq savadlılığını artırmaqda əsas vasitələrdən biridir, çünki onlar vətəndaşlıq, konstitusiya, tarix, coğrafiya və digər humanitar fənlərdə hüquqla bağlı anlayışların sistemli təqdimatına imkan yaradır. Türkiyədə keçirilmiş bir araşdırmada Humanitar fənlər (Sosial bilgiler) dərsliklərində "hüququn üstünlüyü" və "şəxslərin və təşkilatların hüquq qarşısında bərabər olduğu" kimi hüquqi anlayışların proqramda yer aldığı, lakin hüquqi savadın hansı metodlarla inkişaf etdiriləcəyinə dair xüsusi göstərişlərin qeyd olunmadığı vurğulanır (Selanik-Ay, 2023).

Məktəb dərslikləri hüquq savadlılığını artırmaq üçün real həyatdan götürülmüş nümunələrin və problem-situasiyaların təqdim olunmasına imkan yaradır. Burada hüquq təliminə bəzən müstəqil bir mövzuda, bəzən bir tapşırıqda, bəzən də dərslikdə istifadə olunan bir mətndə rast gəlmək mümkün olur. Belə yanaşma məktəblilərə qanunların necə tətbiq olunduğunu, onların hüquqları və vəzifələri arasında düzgün əlaqəni anlamağa kömək edir. Ozkaya və Colak (2024) apardıqları tədqiqatda qeyd edirlər ki, müəllimlər hüquqi anlayışların mücərrəd olmasından, şagirdlərin dərsliklərdəki mövzuları anlamaqda çətinlik çəkdiklərindən gileylənirlər. Buna görə də müəllimlər hüquqi anlayışların praktik situasiyalar və konkret misallar vasitəsilə təqdim edilməsini təklif edirlər.

Bundan əlavə, dərsliklərdə hüquq savadlılığının inkişafı üçün fəaliyyət əsaslı üsullar, məsələn müzakirə, debat, hadisə (keys) analizləri və rollu oyunlar kimi təklif olunur. Belə metodlar şagirdlərin hüquqi savadlarını inkişaf etdirir və onların gündəlik təkrarlanan ictimai münasibətlərə hüquqi baxış formalaşdırmaqlarına şərait yaradır. Araşdırmalarda hüquq mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, dərsliklərdə qanun mətnlərinin sadələşdirilmiş versiyaları, müqayisələr, debat-mövzuları və vətəndaşlıq dəyərləri ilə bağlı tapşırıqlar şagirdlərin hüquq savadlılığını artırmaq üçün faydalıdır (Selanik-Ay, 2023).

Dərsliklər vasitəsilə müəllimlər arasında hüquq savadlılığının artırılması da vacib məsələlərdəndir, çünki müəllimlərin bilik səviyyəsi və qanunlara dair biliyi onların dərs prosesində hüquq mövzularını effektiv formada tədris etmələrinə təsir göstərir. Summers, Kiracofe və James (2020) müəyyən etmişlər ki, müəllimlərin məktəb qanunvericiliyi, özlərinin və şagirdlərinin konstitusiya hüquqları, ifadə azadlığı və təhsil hüququ ilə bağlı əsas hüquqi anlayışları bilməsi zəruridir. Bu mövzulara müəllimlərin hazırlığında yer verilsə də, aparılan tədqiqatda biliklərin kafi olduğu üzə çıxır.

Azərbaycanda da dərsliklər hüquq düşüncəsinin formalaşdırılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu prosesdə ən önə çıxan dərsliklər Həyat bilgisi dərslikləridir. Müxtəlif siniflərdə hüquq düşüncəsinin təlimi yaşa uyğun olaraq təqdim olunur. Aşağı siniflərdə ilkin biliklər və anlayışlar illustrasiyalarla təqdim olunarkən, yuxarı siniflərdə artıq məsələnin müxtəlif aspektlərinə toxunulur. Məsələn, "Həyat bilgisi" dərsliyində insan hüquqları anlayışı həm fəlsəfi, həm də hüquqi baxımdan izah olunur. Hüquqların yalnız sənədlərdən ibarət olmadığı, insanın maddi və mənəvi ləyaqətlə yaşamasını təmin edən geniş bir çərçivəyə malik olduğu vurğulanır

(Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 15–16). Şagirdlərə hüquqi bərabərlik, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması, vicdan, din və söz azadlığı kimi əsas hüquqlar öyrədilir (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 21). Əlavə olaraq, beynəlxalq sənədlərdən — 1789-cu il "İnsan və vətəndaş hüquqları haqqında Bəyannamə" nümunə gətirilərək hüquq düşüncəsinin tarixi inkişafı göstərilir (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 22).

Həyat bilgisi dərsliklərində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada insan və vətəndaş hüquqlarının dövlət tərəfindən təmin edildiyi, hər kəsin qanun qarşısında bərabər olduğu göstərilir (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 34). Şagirdlərə tapşırılır ki, Konstitusiyadan insan azadlığını təsdiqləyən maddələri seçsinlər və bu maddələrin ölkədə necə reallaşdırıldığını faktlarla əsaslandırsınlar (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 35). Bu metodu hüquq düşüncəsinin praktik tətbiqinə yönəlib.

Dərsliklərdə vətəndaş cəmiyyəti anlayışı demokratik idarəetmənin əsası kimi təqdim olunur. Burada vətəndaş cəmiyyəti "müasirliyin daha mütərəqqi idarəetmə üsulu" kimi xarakterizə edilir və şagirdlərdən qədim yunan demokratiyası ilə müasir demokratik modelləri müqayisə etmələri tələb olunur (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 40–41). Bununla da, gənclərdə tənqidi təfəkkür və demokratik hüquq düşüncəsinin inkişafına şərait yaranır.

Dərsliklərdə beynəlxalq müharibələr, terror hadisələri və onların insan hüquqlarının pozulmasına təsiri izah edilir. XX əsrdə insan hüquqları uğrunda mübarizənin beynəlxalq səviyyədə intensivləşməsi xüsusi vurğulanır (Həyat bilgisi, 9-cu sinif, 2022, s. 45). Bu yanaşma şagirdlərdə hüquq düşüncəsinin yalnız milli deyil, qlobal miqyasda da formalaşmasına xidmət edir.

Tarix dərslikləri də hüquq düşüncəsinin yeniyetmələrdə formalaşdırılmasına xüsusi çəkiyə sahibdir. Məsələn, 10-cu sinif tarix dərsliyində Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi kontekstdə öyrədilir və burada hüquqi idarəetmə prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, şagirdlər orta əsr dövlətlərində qanunların işləmə mexanizmi, idarəçilik formaları və vətəndaşların hüquqi statusu ilə tanış olurlar. Dərslikdə 1918-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə geniş yer ayrılır. Burada Cümhuriyyətin qəbul etdiyi qanunlarda bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyi, qadınlara seçki hüququnun verilməsi və demokratik prinsiplərin tətbiqi vurğulanır. Müstəqillik dövrü bölməsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi və hüquqi dövlət quruculuğu prosesi ətraflı izah olunur. Burada şagirdlər öyrənirlər ki, hüquqi dövlət anlayışı vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və dövlətin hüquqi məsuliyyət daşıması ilə bağlıdır. Dərslikdə Azərbaycanın beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə iştirakı da vurğulanır. Xüsusilə, ölkənin BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı, ərazi bütövlüyünün qorunması və beynəlxalq hüququn aliliyinə istinad ön plana çəkilir. Bütün bunlar şagirdlərin geniş hüquq düşüncəsinə sahib olmasına şərait yaradır (Azərbaycan tarixi, 10-cu sinif, 2019, s. 52).

3.3.3. Məktəb mühiti və hüquqi mədəniyyət

Təhsil ocaqlarında hüquqi maarifləndirmənin yalnız dərsliklərlə deyil, həm də məktəb daxilindəki ədalətli və şəffaf idarəetmə, şagirdlərin hüquqlarının tanınması və iştirakçılığının təmin edilməsi ilə də formalaşdığı qeyd olunur (Fagan və Tyler, 2005). Məktəbdə zorakılığın qarşısının alınması, mübahisələrin konstruktiv həlli mexanizmlərinin yaradılması yeniyetmələrdə hüquqa

inamı gücləndirir. 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən Ümumitəhsil müəssisələrində şagird davranış qaydaları hazırlanıb və ictimai müzakirəyə çıxarılıb. 2023-cü ildən isə artıq tətbiq edilməyə başlanan bu sənəd məktəblərdə hüquq düşüncəsinə və hüquqa uyğun davranmaq mədəniyyətinə töhfə verir. Bu sənəd şagirdlərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən hüquqi sənəd mahiyyəti daşıyır. Bu sənədin əvvəl 300 məktəbdə pilot olaraq tətbiqi, ardından bütün ümumitəhsil müəssisələrində tətbiq olunması şagirdlərin hüquqa inamına müsbət təsir edir (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2023). Şagirdlər hüququn işlədiyini və məktəbdə əsayişi bərqərar etdiyini müşahidə etdikcə hüquqa inamı artır və hüququn praktiki faydalarını təcrübədən keçirirlər.

Məktəblərdə tətbiq olunan daxili intizam qaydaları da məktəblərdə hüquq düşüncəsinin inkişafına töhfə verir. Daxili intizam qaydaları müəllim və şagirdlərin hüquq və vəzifələrini, etik davranış qaydalarını müəyyən edən dövlət sənədlərinə əsasən hazırlanır. Bu sənədlərin hamının gördüyü yerdən asılması, müxtəlif iclaslarda şagirdlərə, valideynlərə və müəllimlərə izah olunması onlarda hüquqi mədəniyyətin inkişafına töhfə verir. Hər ilin əvvəli məktəb tərəfindən məktəbin yerli konteksti nəzərə alınaraq, qanunlar əsasında hazırlanan bu sənəd valideynlərə təqdim olunun və tanış olduqdan sonra imzalayaraq geri qaytarmaları tələb olunur. Beləcə onların qanun qarşısında cavabdeh olmaları təmin olunur (T. İsmayılov adına məktəb-lisey, 2022). Daxili intizam qaydaları qanunlarla tərs düşməmək şərti ilə tətbiq olunduğu zaman həm məktəbdə nizam-intizam pozuntuları azalır, həm də hüquqi mədəniyyət formalaşır.

2025-ci il, Mayın 5-dən etibarən Elm və Təhsil Nazirliyi və “Femida Könüllüləri” Təşkilatının birgə təşkilatçılığı ilə məktəblilər və peşə təhsili müəssisələrinin tələbələri arasında “Konstitusiya və Suverenlik İli”nə həsr olunan “Məktəblinin hüquq bələdçisi” layihəsinə start veriləcək. Layihənin əsas məqsədi gənc nəslin hüquqi biliklərinin artırılması, hüquq və vəzifələri barədə məlumatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onlara hüquq mədəniyyətinin təməl prinsiplərinin aşılanması, hüquq pozuntularına qarşı erkən müdafiə mexanizmlərinin öyrədilməsi, həmçinin vətəndaş məsuliyyətinin və hüquqi düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Layihə çərçivəsində təhsilalanlar arasında “İnsan alveri”, “Mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər”, “Bullinq və ictimai təzyiq”, “Kibertəhlükəsizlik və şəxsi məlumatların qorunması” və “Narkomaniya ilə mübarizə” mövzularına həsr olunmuş hüquqi maarifləndirmə tədbirlərinin, müxtəlif interaktiv seminarların, təlimlərin və praktiki məşğələlərin keçirilməsi nəzərdə tutulub (Elm və Təhsil Nazirliyi, 2025).

Aparılan islahatlara, hazırlanan qaydalara rəğmən hər il məktəblərdə müxtəlif formalarda hüquq pozuntuları müşahidə olunur. Azərbaycanda yerli media orqanlarına nəzər yetirildikdə, tez-tez şagirdlərin müəllimlərə, müəllimlərin şagirdlərə, şagirdlərin şagirdlərə qarşı olan hüquq pozuntuları xəbərlərinə rast gəlinir. Şahbazov və digərləri (2021) tərəfindən aparılan tədqiqatda yeniyetmələr arasında müxtəlif cinayət meyillərinin olduğu ortaya çıxıb. Mütəxəssislər müşahidə olunan cinayət meyillərini yetkinlərin hüquq düşüncəsinin və mədəniyyətinin yetərli olmaması ilə əlaqələndiriblər.

Məhərrəmov (2024) tərəfindən hazırlanan Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında aqressiv davranış: Bullinq tədqiqat hesabatında məktəblərdə şagirdlərin yaşıdları tərəfindən, bəzi hallarda

isə yetkinlər tərəfindən müxtəlif formalarda hüquqlarının pozulması halları ilə qarşılaşdıqları qeyd olunur. Tədqiqatın iştirakçısı olan hüquq mütəxəssisləri, psixoloqlar və pedaqoqlar, məktəblərdə yaşanan bu halı valideynlərin, müəllimlərin və məktəb rəhbərlərinin bəzi hallarda hüquq və vəzifələrini kifayət qədər bilmədikləri ilə əlaqələndiriblər.

3.3.4. Müəllimlərin rolu və hazırlığı

Yeniyetmələrin hüquq savadlılığının müəllimlərin savadına bağlı olduğu düşüncəsi əksər ölkələrdə hakimdir. Buna görə də müəllimlərin hazırlığı prosesində, sertifikatlaşdırılmasında, peşəkar inkişafının dəstəklənməsində və diaqnostikasında hüquq savadlılığına yer verilir və imtahanlarda, müsahibələrdə bu mövzu ilə bağlı suallar soruşulur. Çünki hüquq savadlılığının müxtəlif dərslərin, xüsusilə humanitar fənlərin daxilində örtülü kurrikulum kimi verilməsi daha uyğun hesab olunur. Müəllimlərin hüquq biliyi, öz hüquqlarını və şagirdlərin hüquqlarını bilməsi mənasına gəlir və hüquqlarının bilindiyi bir məkanda hüquqların müdafiəsindən söhbət gedə bilər. Bu səbəblə müəllimlər üçün hüquq biliyi əsərləri elmi ədəbiyyatda diqqət çəkir.

Hüquqi maarifləndirmənin effektivliyi böyük ölçüdə müəllimlərin bu sahədəki səriştəliliyindən asılıdır. Müəllimlərin özlərinin hüquqi biliklərinin dərinliyi və bu mövzuları şagirdlərə maraqlı şəkildə çatdırmaq bacarığı həlledicidir. Bu sahədə müəllimlər üçün davamlı təlimlərin və ixtisasartırma kurslarının təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlərin işə qəbulu və sertifikatlaşdırılması prosesində hüquqla bağlı sualların olması onların müəyyən qədər hüquqi savad əldə etməsini zəruri hala gətirir. Müəllim namizədləri həm ali təhsil müəssisəsində aldıqları pedaqoji təhsil zamanı, həm də sonrakı mərhələlərdə qarşılaşdıqları müxtəlif imtahan və müsahibələrdə hüquqla bağlı mövzularla qarşılaşır. Bütün bunlar onların təhsillə bağlı qanunun müvafiq bölmələrini öyrənməyini şərtləndirir. Müəllimlərin sertifikatlaşdırılması prosesində Elm və Təhsil Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun hazırladığı vebinarlarda, seminarlarda təhsil hüququ, təhsil qanunu məsələsinin üzərində dayanılır və müəllimlərin hüquq savadının artırılmasına çalışılır. Bu seminar və vebinarlarda əsasən Təhsil qanunu, Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun xüsusi maddələri, dövlət standartları, müəllimlərin etik davranış qaydaları öyrənilir. Müəllimlərin işə qəbulu müsabiqəsinin qiymətləndirmə çərçivəsində hüquqi bölmə olduğundan, müəllimlərin hazırlığı üçün yazılan kitablar və kurslar hüquq savadlılığını xüsusi bölmə kimi ələ alır (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, 2025).

Azərbaycanda müəllim hazırlığı, işə qəbulu və peşəkar inkişafı proseslərində hüquq bilikləri müəllimin peşə standartının ayrılmaz bir hissəsi kimi qiymətləndirilir. Bu biliklər əsasən Təhsil Qanunvericiliyi, Əmək Qanunvericiliyi və Uşaq Hüquqları Konvensiyası sahələrini əhatə edir.

Azərbaycanda təhsil sistemində hüquqi maarifləndirmənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində yuxarıda qeyd olunan müsbət hallar olsa da, müasir dövrün çağırışları fonunda daha kompleks və interaktiv yanaşmalara ehtiyac duyulur. Bu tədqiqat yeniyetmələrin real hüquqi bilik və münasibət səviyyəsini müəyyən edərək, təhsil sistemindəki mövcud hüquqi maarifləndirmə fəaliyyətlərinin daha effektiv təşkili üçün əsaslı tövsiyələr irəli sürməyə kömək edəcəkdir.

Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr, adətən, "Təhsilin hüquqi əsasları" və ya oxşar fənlər çərçivəsində təməl hüquq biliklərini öyrənirlər (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi,

2020a). Bu biliklərin qiymətləndirilməsi ali təhsil müəssisələrində ənənəvi üsullarla – imtahanlar və yekun attestasiya vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mərhələdə əsas diqqət müəllimin ölkənin Təhsil Qanununun əsas prinsiplərini, məktəbdaxili sənədləşməni və təhsil prosesi iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini nə dərəcədə bildiyinə yönəlir. Hüquqi məsuliyyət və peşə etikası düşüncəsinin formalaşması üçün praktiki məşğələlər təşkil edilir.

Diaqnostik qiymətləndirmə və müəllimlərin işə qəbulu (MİQ) müsabiqəsi müəllimin peşə hazırlığının dövlət səviyyəsində ilk ciddi yoxlanışıdır. Test mərhələsi ixtisasla yanaşı, Kurikulum və Pedaqogika blokunu əhatə edir. Müəllimin Təhsil Qanunvericiliyinə dair bilikləri məhz bu blokda yoxlanılır (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2020b). Namizədlər Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununu, "Müəllimlərin etik davranış qaydaları"nı və təhsil sahəsindəki digər normativ hüquqi sənədləri bilməlidir.

Müəllimlərin sertifikatlaşdırılması (hər 5 ildən bir keçirilir) "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən müəllimin peşə səriştəsinin müasir tələblərə uyğunluğunu yoxlamaq üçün əsas mexanizmdir (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, 2009). Bu prosesdə müəllimlərin peşə standartı və təhsil qanunvericiliyindəki yeniliklərlə bağlı bilikləri yoxlanılır.

Testlərdə Təhsil Qanunvericiliyinə, müəllimlərin hüquq və vəzifələrinə, etik davranış qaydalarına dair suallar mühüm yer tutur. Müəllimdən peşəkar və etik normaları tətbiq etmək və normativ sənədlərdəki dəyişiklikləri izləmək səviyyəsində bilik tələb olunur.

Sertifikatlaşdırmaya hazırlıq dövrü və ixtisasartırma təlimləri müəllimlərin peşəkar inkişafında əsas rol oynayır. Təhsil İnstitutu tərəfindən təşkil edilən kurslarda qanunvericilikdəki yeniliklər, məktəb hüququ və etik davranış qaydaları barədə xüsusi modullar təqdim olunur (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2020a). Bu təlimlər müəllimlərin yalnız biliyini deyil, həm də praktik hüquqi düşüncəsini gücləndirməyə hədəflənir.

Azərbaycanda müəllimlərin hüquq bilikləri normativ sənədlərə əsaslanan biliklərin yoxlanılması üzərində qurulmuşdur. Ölçülmə daha çox qapalı tipli test sualları vasitəsilə faktiki biliklərin yoxlanılmasına əsaslanır. Hüquq düşüncəsi (kompleks hüquqi vəziyyətlərin təhlili və qərar qəbuletmə bacarığı) isə MİQ və Sertifikatlaşdırmanın müsahibə/situasiya mərhələlərində qiymətləndirilir. Hüquq biliklərinin artırılması ixtisasartırma təlimləri vasitəsilə mütəmadi olaraq təmin edilir.

Müsahibə mərhələsi isə müəllimdən müəyyən pedaqoji və etik situasiyalar çərçivəsində hüquqi və etik baxımdan düzgün qərar vermək bacarığı tələb edir. Bu isə namizədin yalnız nəzəri biliyə deyil, həm də hüquq düşüncəsinə malik olmasını göstərir.

Müəllim hazırlığı prosesində bir qisim ali təhsil müəssisələri pedaqoji kadr hazırlığında dərslərin məzmununu zənginləşdiriblər. Beləki, ənənəvi "Pedaqogika" dərsi "Təhsil elminə giriş" dərsi ilə əvəzlənib və təhsilin müxtəlif humanitar sahələrlə, o cümlədən hüquqla əlaqəsi təhlil olunub. Məhərrəmovun 2021-ci ildə Gültəkin tərəfindən yazılan kitabın Türkiyə Türkcəsindən tərcümə edərək tədrisdə istifadə etdiyi "Təhsil elminə giriş" kitabında bir bölmə "Təhsilin hüquqi əsasları adlanır". Bu fəsildə müəllimlər hüququn və hüquq savadlılığının önəmini və təhsilin hüquqdakı yerinə öyrənir (Gültəkin, 2011. Tərc. Məhərrəmov, 2018).

Son illərdə açılan Təhsilin idarə olunması və menecmenti magistratura proqramlarında təhsilin hüquqi əsaslarına yer verilərək gələcəyin təhsil işçilərinə hüquqi savadlılıq aşılanır. İnkişaf etmiş ölkələrin bənzər proqramlarına uyğun olaraq bu proqramlarda Təhsil hüququ və təhsilin hüquqla əlaqəsi geniş müzakirə olunur, tələbələr mövzu ilə əlaqədar tədqiqat və təqdimatlarla çıxış edərək hüquq savadlarını genişləndirirlər (ADA Universiteti, 2025) .

İnkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə ABŞ, Avropa və digər OECD ölkələrində aparılan elmi tədqiqatlar, müəllimlərin uğurlu fəaliyyətinin təmin edilməsində hüquq savadlılığının (Legal Literacy) əsas peşəkar səriştə olduğunu göstərir (Kondrat, 2021; Militello, Schimmel və Eberwein, 2009). Bu savadlılıq müəllimlərin nəinki öz hüquq və vəzifələrini bilmələrinə, həm də təhsil prosesi iştirakçılarının, xüsusilə şagirdlərin hüquqlarını qorumalarına və riskləri minimuma endirmələrinə xidmət edir.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə müəllimlərin hüquq savadlılığının artırılması əsasən iki mərhələdə həyata keçirilir və bir sıra strateji yanaşmaları özündə birləşdirir:

Bunlardan birincisi peşəyəqədər hazırlıqdır. Buraya bakalavr və bəzən magistratura təhsili daxildir. Məsələn, ABŞ-dakı araşdırmalar Məktəb Hüququ (School Law) üzrə məcburi dərslərin müəllim hazırlığı proqramlarına tam inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır (Militello, Schimmel & Eberwein, 2009). Bu dərslər əsasən şagird hüquqları (intizam, konfidensiallıq, inklüsiv uşaqların hüquqları) və müəllimlərin məsuliyyəti (etik davranış, şagirdə qarşı müxtəlif formalarda olan bullinq davranışlarının bildirilməsi, əmək hüquqları) kimi sahələri əhatə edir. Pedaqoji fakültələrdə nəzəri biliklərin öyrədilməsi ilə yanaşı, real məktəb problemləri əsasında hazırlanmış keys-tədqiqatları (Case Studies) və simulyasiyalar vasitəsilə tələbələrdə hüquqi qərarvermə bacarığının inkişaf etdirilməsi önə çəkilir (Hess, Schwartz və Levit, 2018).

İkinci yanaşma isə peşədaxili hazırlıqdır. OECD ölkələrində müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı (Continuous Professional Development - CPD) məcburidir və hüquq savadlılığının artırılması üçün əsas yol hesab olunur (OECD, 2022). Bunun üçün məktəblərdə təhsil qanunvericiliyindəki dəyişikliklərə çevik reaksiya vermək üçün xüsusi modullar şəklində qısamüddətli, məqsədyönlü təlimlər təşkil edilir. Məsələn, xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin hüquqları və ya kibərməkanda təhlükəsizlik kimi dar sahələr üzrə hüquqi təlimlər aparılır (Kondrat, 2021).

Tədqiqatlar göstərir ki, kollektiv öyrənmə və həmkarların dəstəyinə əsaslanan təlimlər (peer learning and networking), formal seminarlardan daha təsirlidir (OECD, 2022). Bu modeldə müəllimlər hüquqi problemlərlə bağlı birgə müzakirə və təcrübə mübadiləsi yolu ilə hüquqi biliklərini artırırlar.

Aparılan təlimlərdə nəzəriyyədən çox, gündəlik pedaqoji fəaliyyətə təsir edən hüquqi məsələlərə diqqət yetirilir. Təlimlər yalnız qanunların mətnini deyil, həm də məhkəmə stiuasiyalarını və rəsmi yoxlama orqanlarının qərarlarını təhlil etməyi əhatə edir. Bu yanaşmalar müəllimlərin qanunu şərh etmək və sinif şəraitində tətbiq etmək bacarığını gücləndirir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hüquq savadlılığının artırılması strategiyası əsasən qanunvericilik biliklərini artırmaq, təhsil mühitinə uyğunlaşdırmaq və peşə həyatı boyunca davamlı, praktiki və müntəzəm hala gətirmək prinsiplərinə əsaslanır. Əsas məqsəd, müəllimlərin sadəcə qanunu bilməsi deyil, həm də onu bir şəxsi vərdiş və mədəniyyət halına gətirməsidir (Yadav & Yadav, 2021).

3.4. Medianın hüquqi maarifləndirmədəki iştirakı

Media — televiziya, radio, qəzetlər, jurnallar, eləcə də rəqəmsal platformalar və sosial media — müasir cəmiyyətdə fərdlərin, xüsusilə də yeniyetmələrin dünyaya baxışının, dəyərlər sisteminin və bilik səviyyəsinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır (McQuail, 2010). Hüquqi maarifləndirmə kontekstində media hüquqi məlumatların geniş kütlələrə çatdırılması, hüquqi hadisələrin şərh edilməsi və hüquq mədəniyyətinin təşviqi üçün güclü bir alət rolunu oynayır.

3.4.1. Hüquqi məlumatlandırmada medianın nəzəri rolu

3.4.1.1. Gündəm təyini nəzəriyyəsi (Agenda-Setting Theory)

Bu nəzəriyyəyə görə media ictimaiyyətin nə haqqında düşünəcəyini müəyyənləşdirir (McCombs və Shaw, 1972). Hüquqi mövzular (məsələn, yeni qanunlar, məhkəmə prosesləri, cinayət hadisələri) medianın gündəminə daxil olduqca, insanlar bu məsələlər haqqında daha çox düşünməyə və məlumatlanmağa başlayırlar. Xüsusilə yeniyetmələr üçün sosial media platformaları bu gündəmi təyin edən əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

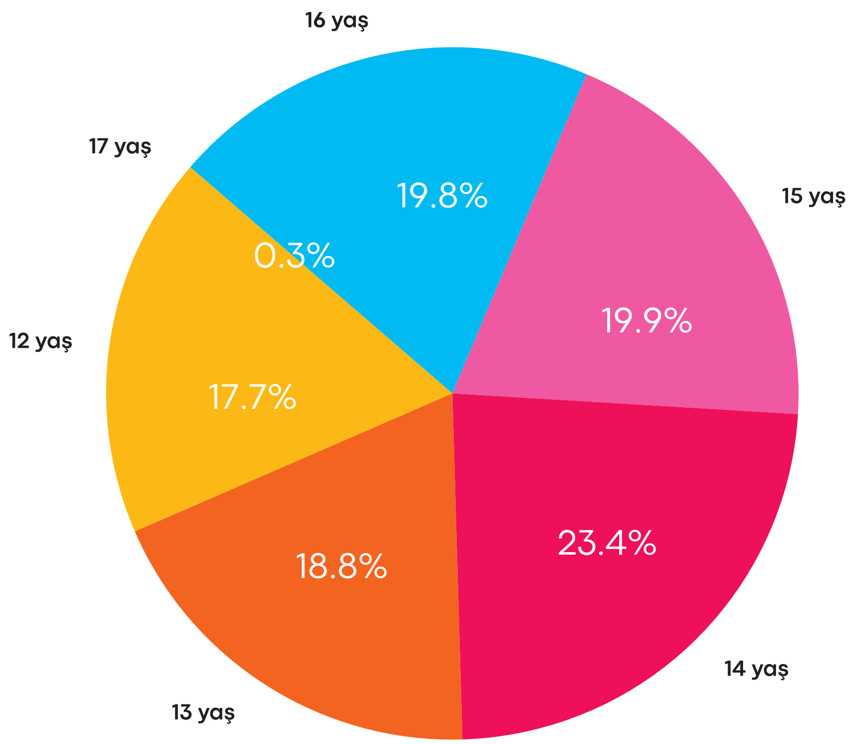

3.4.1.2. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi

Banduranın (1977) sosial öyrənmə nəzəriyyəsi medianın davranış modelləri yaratmaqdakı rolunu vurğulayır. Media vasitəsilə təqdim olunan hüquqi davranış nümunələri (həm müsbət, həm də mənfi), qanuni nəticələr və ədalət mexanizmləri yeniyetmələrin hüquqi dəyərlərini və davranış meyillərini formalaşdıra bilər.

3.4.1.3. Hüquq düşüncəsinin konstruksiyası

Media hüquqi reallığın ictimai şüurda əks olunmasına təsir edir (Surette, 2011). Məsələn, cinayətkarlığın və ya ədalət sisteminin təqdimatı, ictimaiyyətin hüquq-mühafizə orqanlarına etimadına və qanunların effektivliyinə dair qavrayışına sirayət edir. Yanlış və ya qərəzli məlumatların yayılması hüquqi nihilizmin güclənməsinə səbəb ola bilər.

3.4.2. Azərbaycanda medianın hüquqi maarifləndirmədəki vəziyyəti

Azərbaycan Respublikasında medianın fəaliyyəti "Media haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2022) ilə tənzimlənir. Bu Qanun media subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, informasiya azadlığını və ictimai məsuliyyəti müəyyən edir. Dövlət siyasətində də əhalinin hüquqi maarifləndirilməsi, o cümlədən medianın bu prosesdə iştirakı vurğulanır ("Azərbaycan Respublikasında hüquqi maarifləndirmənin inkişafına dair Milli Fəaliyyət Planı").

3.4.2.1. Televiziya və radio

Azərbaycanda televiziya və radio kanalları müxtəlif verilişlər (məsələn, "Hüquq Məsələləri", "Qanun Naminə") vasitəsilə əhalinin hüquqi maarifləndirilməsində iştirak edir. Bu verilişlər yeni qanunlar, vətəndaşların hüquqları və vəzifələri, hüquqi məsləhətlər və hüquqi mübahisələrin həlli yolları haqqında məlumatlar təqdim edir. Bununla yanaşı, bu verilişlərin yeniyetmə auditoriyasına nə dərəcədə çatması və onların diqqətini cəlb etməsi tədqiqat mövzusudur (Məmmədova, 2025).

Televiziya və radio, ictimai şüurun formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan media vasitələridir. Yeniyetmələrin hüquqi maarifləndirilməsi isə bu platformaların sosial funksiyasının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan telekanallarında uşaq və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar azlıq təşkil etsə də (ümumi teleməhsulların təxminən 10 %-i), mövcud verilişlərdə müəyyən hüquqi savadlılıq elementlərinə də yer verildiyi müşahidə olunur (Sultanova, 2023). Bu elementlər daha çox vətəndaş məsuliyyəti, sosial davranış normaları, kollektiv münasibətlər və mədəni-etik qaydalar çərçivəsində təqdim edilir.

Sultanovanın (2023) təhlilində "ARB Günəş" kanalında yayımlanan "Mərcangildə" verilişi əsasən şeir söyləmə və məişət bacarıqlarının nümayişi üzərində qurulsa da, bəzən uşaqların

gündəlik həyat situasiyaları vasitəsilə ictimai qaydalar və qanunauyğun davranış nümunələrinə toxunulur. Bu isə yeniyetmələrdə hüquqi şüurun ilkin formalarının müşahidə olunmasına zəmin yarada bilər. Oxşar yanaşma "Çərpələng" verilişində də müşahidə olunur: uşaqların təqdim etdiyi foto və rəsmlərin şərhi zamanı müəllim və ya aparıcı tərəfindən sosial normalar, qaydalara əməl etməyin vacibliyi və məsuliyyət hissi barədə izahatlar verilir. Hər iki formatda hüquq savadlılığına dair yanaşma sistemli deyil, lakin bu cür elementlərin mövcudluğu konseptual genişlənmə üçün əsas yaradır.

Radio və televiziyadakı verilişlərdə hüquqi maarifləndirmənin səthi xarakter daşıması səbəbindən, yeniyetmələrin hüquqi maarifləndirilməsi istiqamətində televiziya və radio verilişləri üçün metodoloji əsasların hazırlanması vacibdir. Hüquqi mövzular yalnız sosial-mədəni kontekstlə məhdudlaşmamalı, həm də hüquq sisteminin əsas prinsipləri, məsələn, konstitusiya hüquqları, uşaqların müdafiəsi, kibertəhlükəsizlik, istehlakçı hüquqları kimi konkret sahələri əhatə etməlidir. Bu yanaşma yeniyetmələrdə hüquqi düşüncə və hüquqa hörmət mədəniyyətinin formalaşmasına real töhfə verər.

3.4.2.2. Çap mediası

Qəzetlər və jurnallar da hüquqi mövzulara dair məqalələr, şərhlər və vətəndaşların hüquqi problemlərinə dair araşdırmalar dərc edirlər. Lakin, müasir dövrdə çap mediasının yeniyetmələrə təsiri rəqəmsal platformalarla müqayisədə nisbətən aşağıdır. Azərbaycanda müstəqillik dövründə fəaliyyət göstərən "Bizim" jurnalı, "Savalan" qəzeti, "Göyərçin" jurnalı, "Günəş" jurnalı, "Bala dili" jurnalı, "Elli boya" jurnalı kimi məcmuələr müxtəlif səviyyədə hüquqi savadlılıq məsələlərinə də toxunmuşlardır. Bu dövrlərdə hüquqi tərbiyə mövzusuna yönəlmiş bir dərgiyə rast gəlinməsə də hüquq tərbiyəsi məzmunlu hekayələrə yer verilmişdir (Məmmədova, 2008).

Uşaqlar üçün nəşr olunan çap məhsullarından biri də 2006-cı ildən fəaliyyətə başlayan "Göy qurşağı" jurnalı olmuşdur. Bu jurnalda müxtəlif guşələrlə yanaşı ümumi dünya görüşü, müxtəlif savad sahələri guşələri olub. Bu guşədə fərqli elm sahələrindən bəhs olunub. Zaman-zaman hüquq sahəsinə də toxunan jurnal uşaqların hüquqi savadının artması üçün töhfələr verib (Mübarizqızı, 2024).

Uşaqların hüquqi savadını artırmaq üçün atılan addımlardan biri də "Azərbaycan Hüquq İslahatları Mərkəzi" ictimai birliyinin hazırladığı "Hüquq və Mən" - Məktəblilər üçün qanunlar və məhkəmələr haqqında bələdçi kitabçasıdır. Bu əsər yeniyetmələrin hüquqi savadlılığının artırılmasında vacib bir boşluğu doldurur. Çünki onların hüquqi savadlılılığının artırılması üçün hazırlanmış bir vəsaitə və çap işinə araşdırmalarda rast gəlinməyib (AHİM, 2012).

3.4.2.3. İnternet və sosial media

İnternet və sosial media platformaları yeniyetmələrin hüquqi məlumatlara çıxışını köklü şəkildə dəyişmişdir. Onlayn xəbər portalları, bloglar, forumlar və sosial şəbəkələr (Facebook, Instagram, TikTok, YouTube və s.) hüquqi məlumatların sürətli yayılmasına imkan verir. Azərbaycan Gənclər

Fondu, ASAN Könüllüləri təşkilatı, Femida könüllüləri təşkilatları öz youtube kanalları, sosial media hesabları vasitəsi ilə hüquqi maarifləndirmə sahəsində müəyyən videolar hazırlayır və yeniyetmə izləyicilərə təqdim edirlər. Yeniyetmələr tez-tez öz hüquqi suallarına cavabları sosial media vasitəsilə axtarır və hüquqi mövzularda onlayn müzakirələrə qatılırlar (Livingstone və Helsper, 2008). Bununla belə, bu mənbələrdə informasiya bolluğu, dezinformasiya və qərəzli xəbərlərin mövcudluğu yeniyetmələrin hüquqi düşüncəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Cho və Kim (2017) qeyd edir ki, Media istehlakı fərdlərin siyasi effektivliyinə və iştirakına təsir edir, bu da hüquqi kontekstdə də keçərlidir. Son illərdə Azərbaycanda hüquq sahəsində ixtisaslaşan onlayn portallar, bloglar və hüquqşünasların sosial media səhifələri yaranmışdır ki, bu da əhalinin, o cümlədən yeniyetmələrin hüquqi biliklərini artırmaq üçün əlavə imkanlar yaradır.

Medianın hüquqi maarifləndirmədəki rolunun effektivliyi təqdim olunan məlumatların obyektivliyi, düzgünlüyü, dilinin sadəliyi və yeniyetmə auditoriyasının maraqlarına uyğunluğu ilə sıx bağlıdır. Bu tədqiqat medianın yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsirini həm müsbət, həm də mənfi aspektdən araşdıraraq daha məqsədyönlü maarifləndirmə strategiyalarının hazırlanmasına töhfə verəcəkdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə yeniyetmələrin hüquq tərbiyəsi ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslər mövcuddur. Bu təşəbbüslərdən biri Amerikadadır və hüquqi savadlılıqla bağlı bir müəllimin şəxsi motivasiyası ilə başlayıb. 2024-cü ilin Fevral ayında bir müəllim şagirdləri ilə söhbət zamanı onların hüquqlar barədə çox az məlumatlı olduqlarını görüb və bu durum onu “Legal Literacy 4 Youth” təşkilatını qurmağa həvəsləndirib. Layihə interaktiv sessiyalar, mini-podkast seriyası və uşaq kitabları vasitəsilə yeni nəsli hüquqi maarifləndirməyə yönəlib. Bu yanaşma, hüquqi maarifləndirmənin media vasitəsilə canlı, yaradıcılığa əsaslanan metodlarla yayılmasına misal təşkil edir (Legal Literacy 4 Youth, 2024).

Belarusiyada UNICEF (2023) uşaqların həm qanun pozuntularından qorunması, həm də hüquqlarının tanınması üçün maarifləndirmə aparır. “Uşaq Hüquqları Kitabxanası” layihəsi çərçivəsində əsas qanunlara dair uşaqlar üçün anlaşıqlı mətnlər hazırlayır. Bu mətnlər hüquqi məlumatlara əlçatanlığı artırır. Eyni zamanda, UNICEF hüquqi maarifləndirmənin həm ictimai, həm fərdi davranışlarda önləyici rolu olduğunu vurğulayır. Bununla da, uşaqların yaşlarına uyğun hazırlanan hüquqi maarifləndirmə resursları, onların hüquq tərbiyəsində strateji rol oynamış olur.

Hüquqi maarifləndirmə məqsədli atılan uğurlu addımlardan biri də LCYC (Legal Counceling for Youth and Children), yəni Gənclər və Uşaqlar üçün Hüquq Məsləhəti xidmətidir. Bu təşəbbüs öz missiyasını yeniyetmələrin hüquqlarını qorumaq və hüquqi savadlılığı artırmaq olaraq müəyyən edmişdir. Təşkilatın saytında həm məqsəd, həm də tarixçə təqdim olunub. Bu təşkilat Amerikada King County-dən olan uşaqlara xidmət göstərən təşkilatların dəstəyi ilə yaradılıb. LCYC sistemli və hüquqi savadlılığı media və rəqəmsal yollarla artırır, hüquq məsləhəti xidməti göstərir və, təbliğat kampaniyaları təşkil edir (LCYC, 2024).

IV FƏSİL

4. AZƏRBAYCANDA YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNİN EMPİRİK TƏDQİQATI

4.1. Metodologiya

Bu tədqiqat Azərbaycanda yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin mövcud vəziyyətini hərtərəfli şəkildə anlamaq məqsədilə qarışıq metod (mixed methods research) əsasında dizayn edilmişdir. Qarışıq metod yanaşması həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət tədqiqat üsullarını birgə tətbiq etməklə, araşdırılan fenomen haqqında daha dolğun və etibarlı nəticələr əldə etməyə imkan verir (Creswell və Plano Clark, 2017). Bu yanaşma bir tərəfdən geniş miqyaslı statistik məlumatların toplanmasına, digər tərəfdən isə məsələnin dərinliyini və kontekstual xüsusiyyətlərini keyfiyyət perspektivindən araşdırmağa şərait yaradır (Tashakkori və Teddlie, 2010).

Tədqiqatın dizaynı ardıcıl-eksplorativ (sequential exploratory) qarışıq metod modelinə əsaslanmışdır. Bu modeldə əvvəlcə kəmiyyət məlumatları toplanır və təhlil edilir, daha sonra isə bu nəticələri dərinləşdirmək və izah etmək üçün keyfiyyət məlumatları toplanır (Creswell, 2014). Bu yanaşma yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin ümumi mənzərəsini kəmiyyət məlumatları vasitəsilə ortaya qoyduqdan sonra, müəyyən edilmiş tendensiyaların və ya boşluqların səbəblərini ekspertlərin dərin təhlilləri vasitəsilə anlamağa imkan vermişdir.

4.1.1. Kəmiyyət üsulu

Tədqiqata cəlb olunanlar iki əsas qrupdan ibarət olmuşdur. Tədqiqatın bu hissəsində əsas hədəf qrup Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ümumi təhsil müəssisələrində təhsil alan yeniyetmələr (12-17 yaş) olmuşdur. Yeniyetməlik dövrü fərdin hüquqi bilikləri, dəyərləri və davranışlarının intensiv şəkildə formalaşdığı kritik bir mərhələ olduğundan, onların hüquq düşüncəsini araşdırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Steinberg, 2017).

Tədqiqatın kəmiyyət metodu hissəsinə 1831 nəfər yeniyetmə cəlb edilmişdir. Belə geniş iştirakçı sayı nəticələrin statistik etibarlılığını və ümumiləşdirilmə qabiliyyətini təmin etmək üçün seçilmişdir (Cohen, Manion, və Morrison, 2018). Yeniyetmələrin seçimi müxtəlif coğrafi bölgələri (Bakı və Azərbaycanın regionları) və məktəb tiplərini əhatə etməklə təsadüfi seçmə

(random sampling) prinsipləri əsasında həyata keçirilmişdir. Bu yanaşma iştirakçıların ölkənin yeniyetmə əhalisini mümkün qədər təmsil etməsinə xidmət etmişdir.

Məlumatların toplanması üçün qapalı suallardan ibarət anket istifadə edilmişdir. Anketlər yeniyetmələrin əsas hüquqlar, məsuliyyətlər, hüquqi normalara münasibət və hüquqi problemlərlə bağlı biliklərini, habelə məlumat mənbələrinə etibarını ölçməyə yönəlmişdir. Anketlərin bir hissəsi Google Formalar vasitəsilə onlayn formada, digər hissəsi isə şagirdlər arasında əyani şəkildə, kağız üzərində paylanaraq doldurulmuşdur. Bu hibrid metod geniş içtirakçı kütləsini əhatə etməyi asanlaşdırmışdır.

Şagirdlərdən əldə olunan kəmiyyət məlumatları təsviri statistik təhlil (descriptive statistical analysis) metodlarından istifadə edilərək təhlil edilmişdir. Burada tezlik paylanmaları, faizlər, orta qiymətlər və standart kənaraçıxmalar vasitəsilə yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin müxtəlif aspektləri üzrə ümumi tendensiyaları və yayılma dərəcələrini müəyyən olunmuşdur.

4.1.2. Keyfiyyət üsulu

Keyfiyyət tədqiqatı üçün əsas hədəf qrup yeniyetmələrin hüquqları və hüquq maarifləndirilməsi sahəsində dərin bilik və təcrübəyə malik olan mütəxəssislər olmuşdur. Bura pedaqoqlar, hüquqşünaslar, psixoloqlar, sosial işçilər, uşaq hüquqları üzrə ixtisaslaşmış QHT-lərin nümayəndələri və aidiyyəti dövlət qurumlarının əməkdaşları daxil olunmuşdur.

Tədqiqata 20 nəfər ekspert cəlb edilmişdir. Keyfiyyət tədqiqatında içtirakçıların sayı kəmiyyət tədqiqatından fərqli olaraq, məlumatların doyma nöqtəsinə (saturation) çatması ilə müəyyən edilir (Guest, Bunce, və Johnson, 2006). Yəni, yeni məlumat və ya mövzular ortaya çıxanda tədqiqat dayandırılır.

Ekspertlər məqsədli seçmə (purposive sampling) metodu ilə seçilmişdir. Bu metod tədqiqatın məqsədlərinə uyğun olaraq, müvafiq sahədə mühüm bilik və təcrübəyə malik olan şəxslərin bilavasitə seçilməsini nəzərdə tutur (Patton, 2015).

Məlumatların toplanması üçün yarı-strukturlu müsahibələrdən istifadə edilmişdir. Yarı-strukturlu müsahibələr əvvəlcədən hazırlanmış əsas suallar çərçivəsində sərbəst müzakirələrə imkan verir ki, bu da ekspertlərin mövzuya dair dərin fikirlərini, təcrübələrini və təhlillərini əldə etməyə şərait yaradır (Rubin və Rubin, 2012). Müsahibələr səs yazısı şəklində qeydə alınmış və daha sonra transkripsiya edilmişdir.

Ekspertlərdən əldə olunan keyfiyyət məlumatları təsviri məzmun təhlili (descriptive content analysis) vasitəsilə təhlil edilmişdir. Bu metod müsahibə mətnlərindəki əsas mövzuları, anlayışları, təkrarlanan fikirləri və ekspertlərin əsaslı perspektivlərini sistemləşdirməyə və ümumiləşdirməyə imkan vermişdir (Braun və Clarke, 2006).

V FƏSİL

5. ƏLDƏ OLUNAN MƏLUMATLAR

Hesabatın bu hissəsində tədqiqatdan əldə olunan məlumatlar iki başlıq altında verilmişdir. Bunlar kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqat üsullarından əldə olunan məlumatlardır.

5.1. KƏMİYYƏT MƏLUMATLARI: ANKET

Diaqram 1. Respondentlərin yaş göstəriciləri

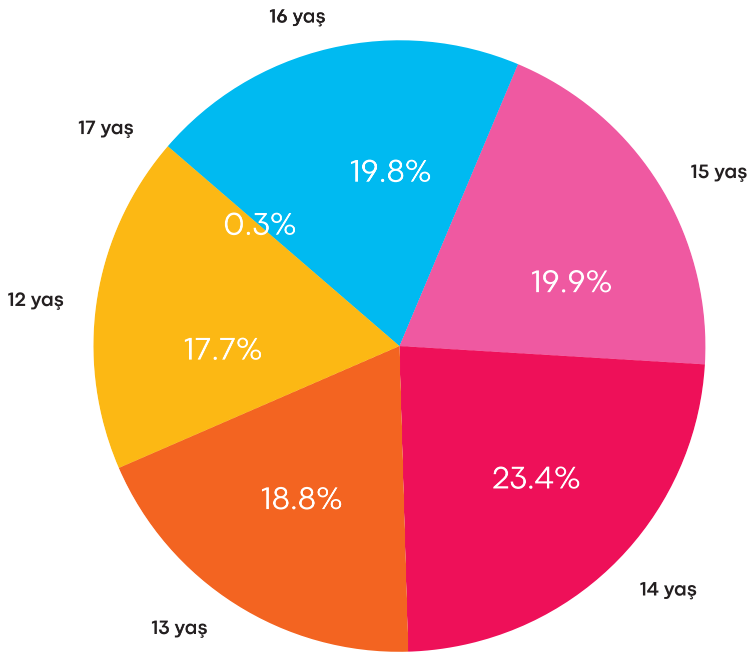

Diaqram 2. Respondentlərin cinsiyyət göstəriciləri

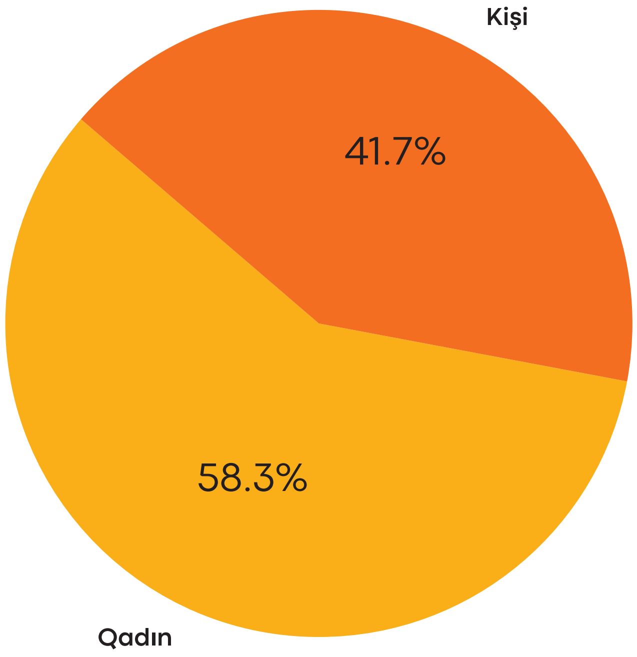

Diaqram 3. Respondentlərin təhsil aldıqları bölmə

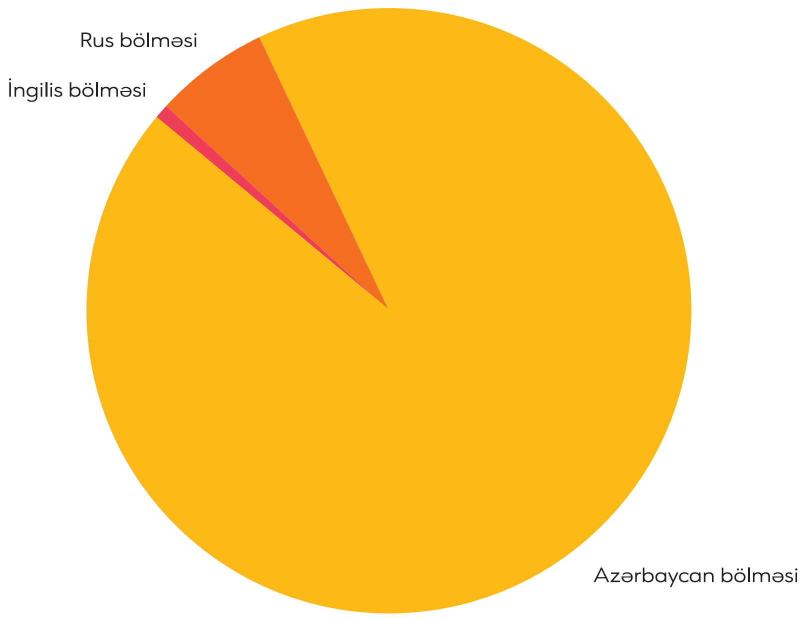

Diaqram 4. Respondentlərin yaşadığı region

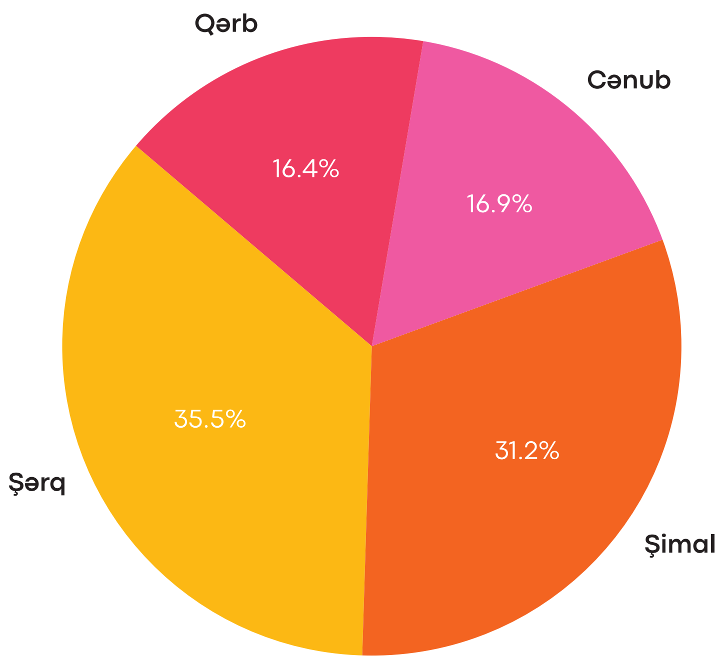

Diaqram 5. Respondentlərin ailələrinin gəlirləri

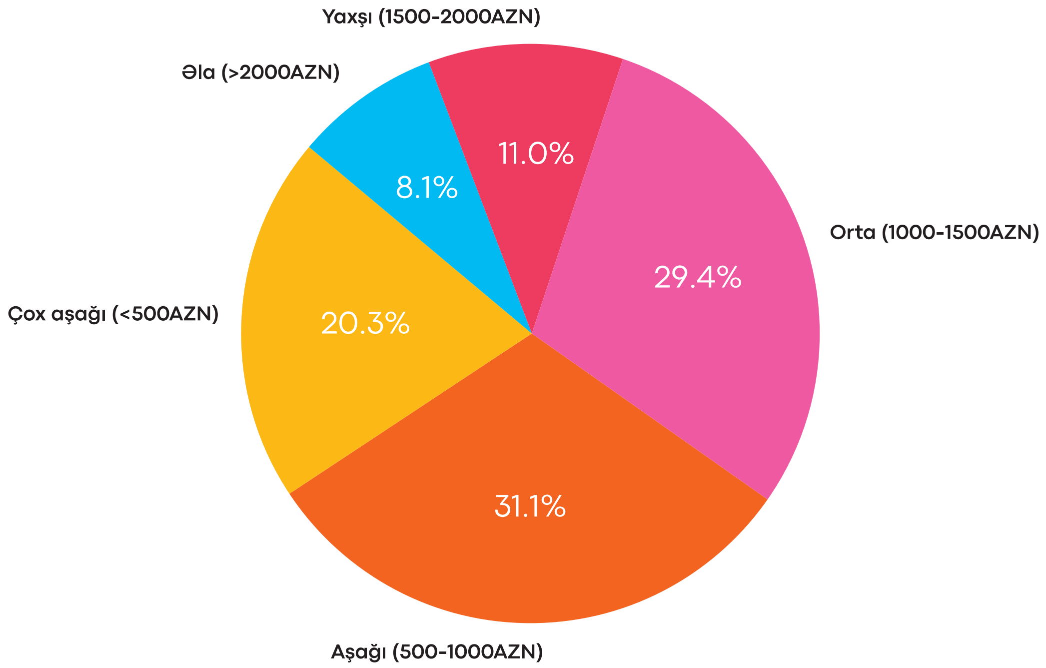

Sorğuda ümumilikdə 1831 nəfər yeniyetmə iştirak edib. Onların yaş bölgüsü 12 və 17 yaş arasında dəyişir. İştirak edənlər arasında 14 yaşlılar daha çoxdur (23.4%), ardından 15 (19.9%) və 16 (19.8%) yaş qrupları gəlir. Ən az iştirak isə 17 yaşlılardır (0.3%). Bu yaş aralığı məktəb yaşlı yeniyetmələrin hüquqi düşüncələrinin təhlili üçün kifayət qədər təmsilçiliyin olduğunu göstərir.

Cinsiyyət bölgüsünə görə iştirakçıların 58.3%-i qız, 41.7%-i isə oğlandır. Bu göstərici, qızların hüquqi və sosial məsələlərə daha fəal maraq göstərməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Təhsil dili baxımından isə 93.1%-i Azərbaycan bölməsində, 6.1%-i Rus bölməsində, az bir qismi, 08%-i isə İngilis bölməsində təhsil alır. Bu da hüquqi təlim və informasiya çıxışının əsasən Azərbaycan dilində qurulduğunu göstərir.

Respondentlərin yaşadığı bölgələrə görə isə Şərq (35.5%) və Şimal (31.2%) bölgələrindən iştirak daha yüksəkdir. Cənub (16.9%) və Qərb (16.4%) bölgələri isə nisbətən daha az təmsil olunub. Qeyd olunan statiskalar, regionlar üzrə hüquqi biliklər və hüquq institutlarına münasibətdə fərqlərin analizini mümkün edir.

Sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı olaraq, iştirakçıların 31.1%-i öz ailəsinin aylıq gəlirini “aşağı (500-1000 AZN)”, 29.4%-i “orta (1000–1500 AZN)” olaraq qiymətləndirib. Daha zəif gəlir qrupunda yer alan “çox aşağı (500 AZN-dən aşağı)” təbəqəsi isə 20.3% təşkil edir. Yüksək gəlirli ailələrdə təmsilçilik nisbətən azdır: “yaxşı” (11.0%) və “Əla” (8.1%).

Bu demoqrafik çərçivə hüquqi biliklərin hansı sosial qruplarda daha çox və ya az formalaşdığını təhlil etmək üçün mühüm zəmin yaradır.

5.1.1. YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQLAR HAQQINDA BİLİK SƏVİYYƏSİ

5.1.1.1. Hüquq

Tədqiqatda iştirak edən respondentlərin əksəriyyəti (46%) “Konstitusiyadan qaynaqlanan hüquqlarınızı bilirsinizmi?” sualına “Qismən” cavabını verib. Anlaşılan odur ki, hüquqi biliklər natamam və səthi səviyyədədir. “Mən öz hüquqlarımı kifayət qədər yaxşı bilirəm” fikrinə münasibətdə də oxşar tendensiya müşahidə olunur. Hüquqi maarifləndirmə mənbələri kimi ən çox “müəllimlər”, “sosial şəbəkələr” və “kitablar” qeyd olunub. Bu vəziyyət formal və qeyri-formal təhsilin hüquq savadlılığının artmasındakı əhəmiyyətini göstərir. İngiltərədə aparılmış bir tədqiqatda yeniyetmələrin yalnız 28%-i hüquqi hüquqları haqqında tam məlumatlı olduğunu bildirib (Beresford və Hill, 2010).

Diaqram 6. Respondentlərin hüquqi bilikləri və maariflənmə mənbələri

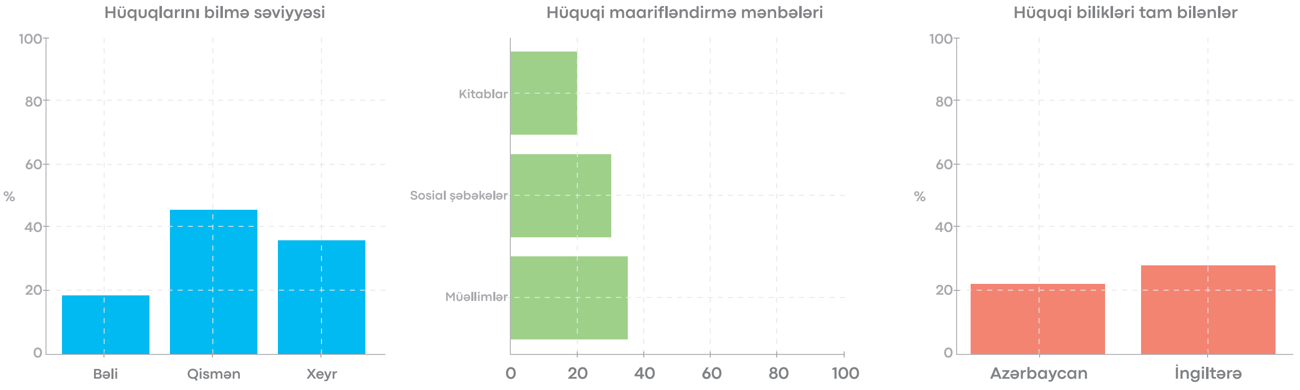

5.1.1.2. Ədalət

Sorğunun cavabları göstərir ki, respondentlər "Ədalətə nail olmaq üçün mübarizə aparmaq lazımdır", "Qanunlara əməl etmək mənim üçün vacibdir" kimi fikirlərlə yüksək razılıq nümayiş etdirirlər (orta hesabla 4 və ya 5 səviyyəsində). Bu məlumatlar hüquqa və ədalət anlayışına həssas yanaşıldığını və dəyər verildiyini göstərir. Lakin, "Bəzən qanunları pozmaq lazım gələ bilər?" kimi suallarda cavablar daha çox "qərarsız" (77%) səviyyəsində toplanır. Bu isə hüququn hüdudları daxilində qalmaq məsələsində yeniyetmələrin tərəddüdlərinin olduğuna işarə vurur. Avstraliyada aparılmış bir araşdırmada da yeniyetmələrin ədalət duyğusu ilə qanunlara olan münasibəti arasında ziddiyyətlər olduğu ortaya çıxmışdır (Graham və Fitzgerald, 2011). Bu tədqiqatda da ədalətə inamının yüksək olduğunu qeyd edən respondentlər qanunları əsla pozmayacaqlarını bildiriblər.

Diaqram 7. Respondentlərin hüquq və ədalətə münasibəti

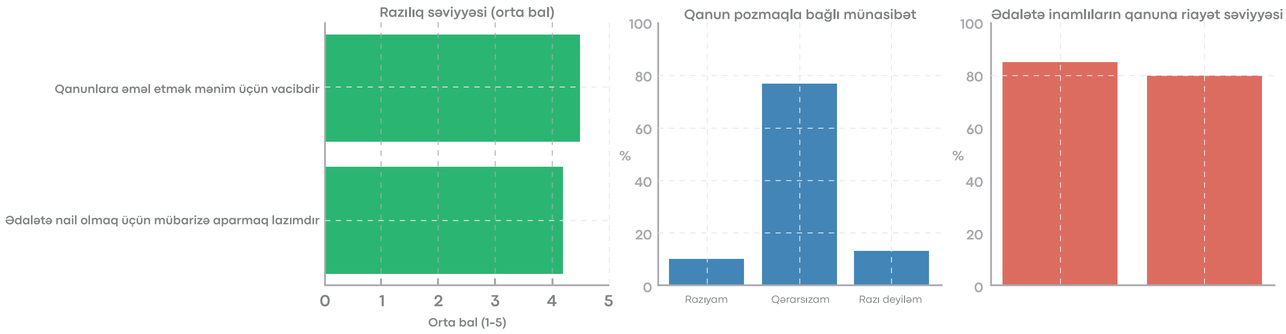

5.1.2. Cinayət və hüquqi məsuliyyət

“Gözünüzün qabağında cinayət baş versə, xəbər verərdinizmi?” sualına əksəriyyət iştirakçılar (96%) “bəli” cavabı verib. “Dostlarınızla birgə hüquq pozuntusu törədərdinizmi?” sualına isə əksəriyyət (90%) “xeyr” deyib. Bu göstəricilər sosial normaların və ictimai qınağın yeniyetmələrin davranışlarına təsirini göstərir. Bu aspekt ABŞ-da aparılan tədqiqatlarla üst-üstə düşür: yeniyetmələrin hüquq pozuntularına münasibətində ailə və dostların sosial təsiri əsas amil kimi çıxış edir (Steinberg və Scott, 2003). Qeyd olunmalıdır ki, bu sahədə məktəblərdə empirik tədqiqatlar tədqiqatçılar tərəfindən az tədqiq olunub. Mövcud elmi tədqiqatların əksəri ABŞ-da aparılıb. Ona görə Azərbaycandakı vəziyyət ABŞ ilə müqayisəli formada təhlil olunur.

Diaqram 8. Respondentlərin hüquq pozuntularına münasibəti

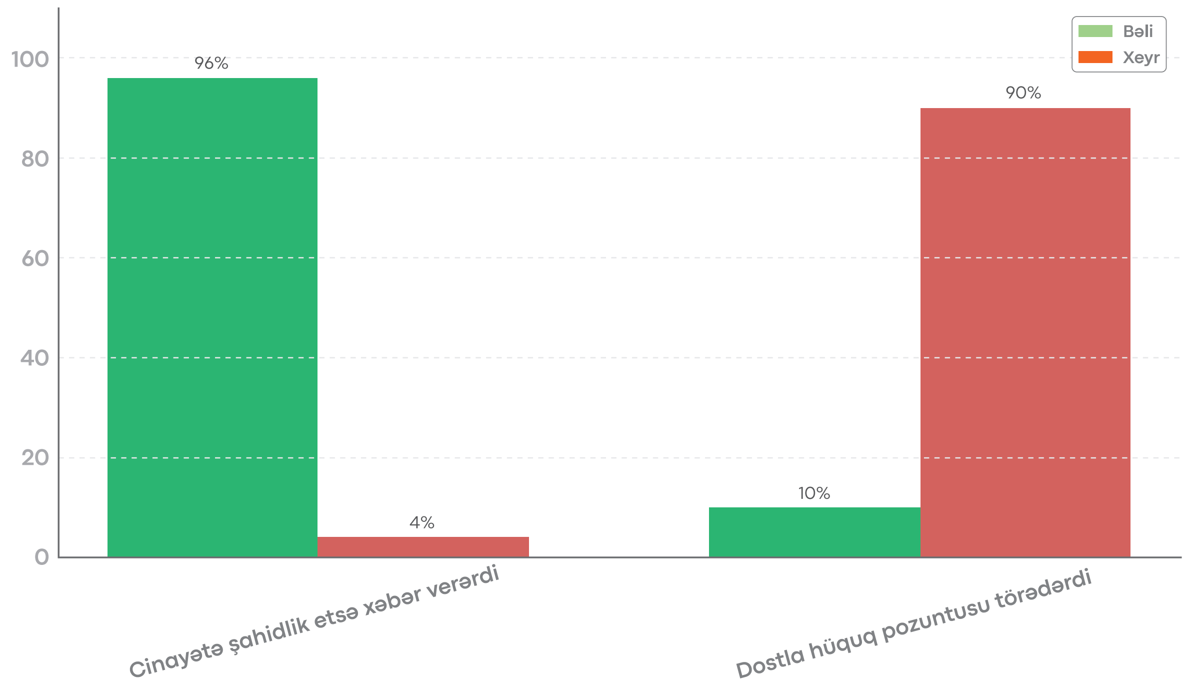

5.1.3. Cins, yaş və sosial-iqtisadi faktorlar

Əldə olunan məlumatlar göstərir ki, qızlar daha çox hüquqlarını “qismən” bildiyini deyir. Oğlanlar isə qızlara nisbəttə hüquqlarını daha çox bildiklərini iddia edirlər. Təhlil nəticələrinə əsasən oğlanların (kişi) 31.5%-i, qızların (qadın) isə 30.1%-i hüquqlarını tam bildiklərini qeyd ediblər. Ancaq, bu kiçik fərq cinsiyyət faktorunun hüquq biliyində önəmli olduğunu deməyə əsas vermir (Cramer’s korrelyasiya əmsalı: 0.015).

Diaqram 9. Cinsə görə hüquqlarını bildiklərini qeyd edən respondentlər

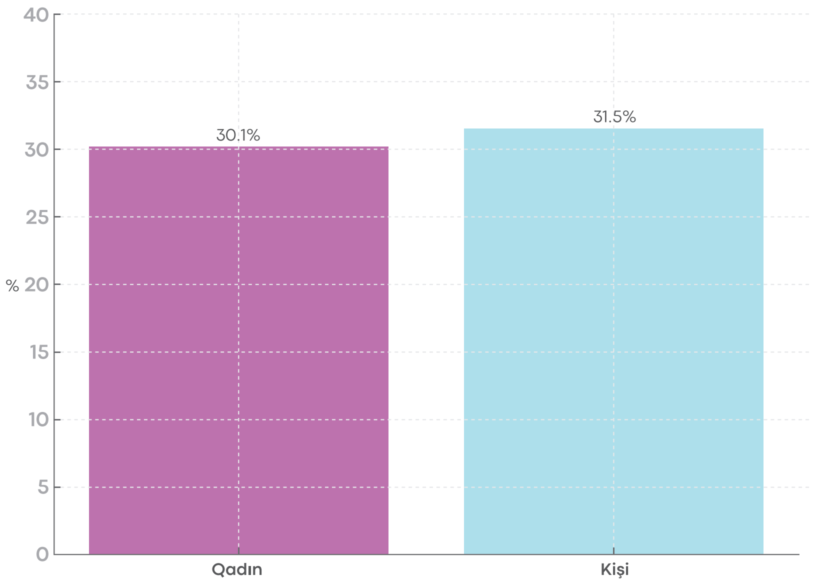

Yeniyetmələrin yaşları artdıqca öz hüquq düşüncələrinə baxışları aşağıdakı cədvəldə öz yerini tapır. Göründüyü kimi, respondenlətrin öz hüquqi biliklərini qiymətləndirməsi yaşlarına paralel olaraq artmaqdadır.

Diaqram 10. Yeniyetmələrin yaşı ilə hüquqi savadlılıqları arasındakı əlaqə

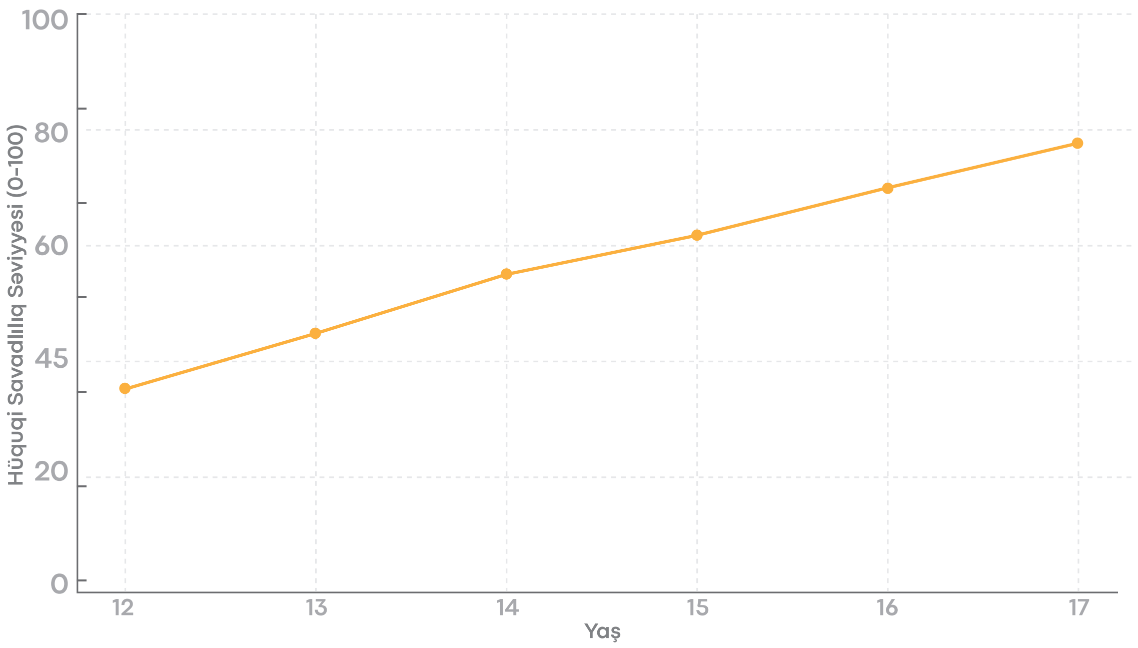

Aşağı gəlirli ailələrdən olan şagirdlər hüquq biliklərini daha çox sosial şəbəkələrdən öyrəndiyini bildirir. Valideyni ali təhsilli olan yeniyetmələr hüquq biliklərini "kitablar" və "müəllimlər"dən əldə etdiklərini qeyd edir. Ailə gəliri ilə hüquqi bilik səviyyəsi arasında Cramér's V korrelyasiya əmsalı ≈ 0.068-dir. Bu isə çox zəif korrelyasiya hesab olunur. Daha yüksək gəlirə malik ailələrdən olan yeniyetmələrin hüquqi bilik səviyyəsinin nisbətən yüksək olması mümkündür, lakin, bu əlaqə statistik cəhətdən zəifdir və praktiki təsir gücü çox azdır. Bu nəticə onu göstərir ki, hüquqi savadlılıq daha çox təhsil mənbəyi, müəllim amili, məktəb proqramı və ya şəxsi maraq kimi faktorlarla izah oluna bilər. Yeniyetmələr arasındakı hüquqi savad fərqi sadəcə imkanlı olmaqla izah edilə bilməz. Valideynlərin təhsilli olmasının hüquq savadına təsiri gözlənilən idi və tədqiqatın nəticəsində bu iki dəyişən arasında korrelyasiya əmsalı 0.7-dir. Bu da müsbət əlaqənin olduğunu göstərir. Cədvəl 3 qeyd olunan əlaqəni vizuallaşdırır. Norveçdə aparılmış oxşar bir tədqiqatda da valideyn təhsili ilə hüquq bilik səviyyəsi arasında güclü müsbət korrelyasiya tapılıb (Backe-Hansen et al., 2014).

Diaqram 11. Valideynlərin təhsili ilə övladlarının hüquqi savadlılığı arasındakı əlaqə

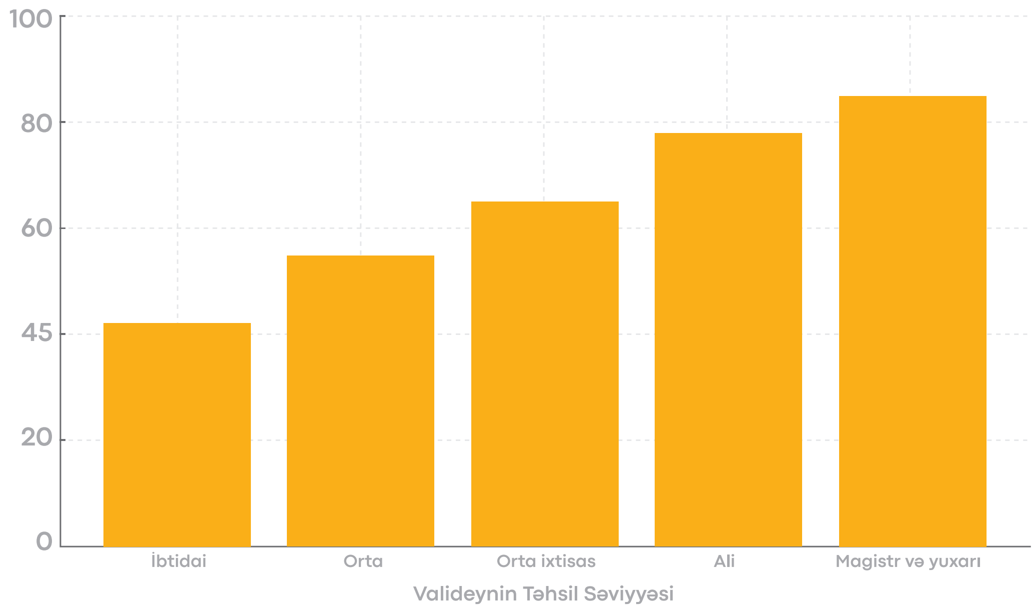

5.1.4. Yeniyetmələrin hüquqi normalara münasibəti və onlara əməl etmək meyilləri

Diaqram 12. Qanunlara hörmət və davranışlar arasındakı uyğunluq

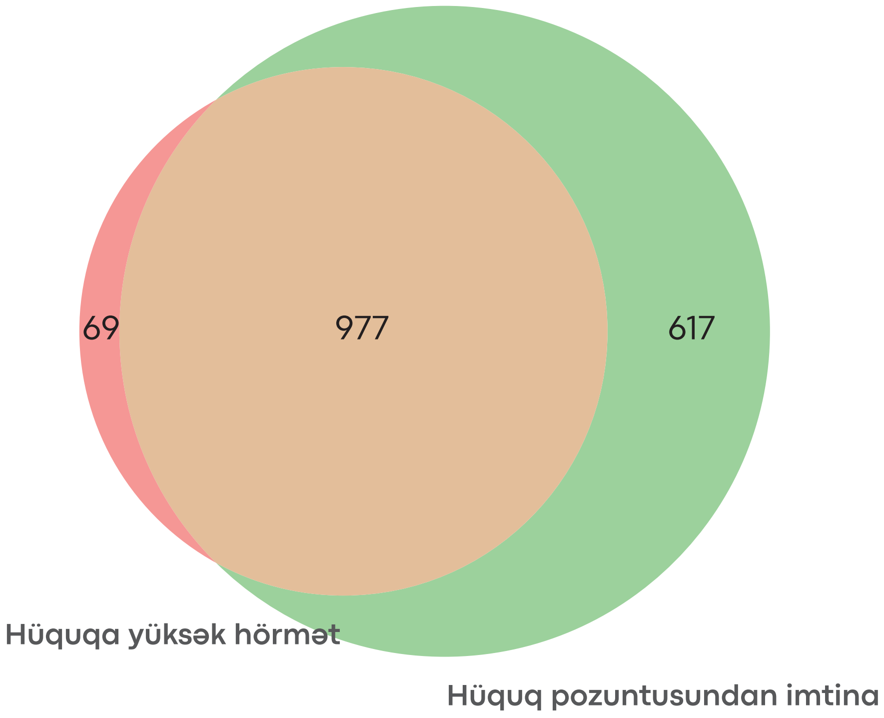

Yuxarıdakı Venn diaqramı göstərir ki:

Sol dairə hüquqa yüksək hörmət edənlərin sayının 69 nəfər olduğunu göstərir.

Sağ dairə hüquq pozuntusunda iştirak etməyəcəyini bildirənlərin sayının 617 nəfər olduğunu göstərir.

Ortadakı kəsişmə həm qanuna yüksək hörmət göstərən, həm də qanun pozuntusuna qoşulmayacağını deyənlərin, yən ideal uyğunluq nümunəsi göstərənlərin sayının 977 nəfər olduğunu göstərir. Bu diaqram hüquqa verilən dəyərlə real davranış arasında uyğunluğun və ziddiyyətin vizual balansını aydın şəkildə göstərir.

Diaqram 30. 57.13%-i "Qanunlara əməl etmək mənim üçün vacibdir" ifadəsi ilə tamamilə razı olduğunu, 28.51%-i isə sadəcə razı olduğunu bildirib. Yalnız 2.13% razı olmadığını ifadə edib. Deməli ümumilikdə gənclərin qanunlara qarşı yüksək hörmət və uyğunluq meyli mövcuddur. Bu nəticə beynəlxalq tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir. Məsələn, Avropada aparılmış bir tədqiqatda yeniyetmələrin 74%-i qanunların cəmiyyətin rifahı üçün vacib olduğunu qəbul etmişdir

(Gatti və b., 2011). Yeniyetməlik dövründə hüquqi cəhətdən maariflənmə sosial davranışlarda hüquqa uyğun rəftarın və qaydalara riayət etməyin güclü göstəricisidir (Fine və b., 2016, s. 456).

Diaqram 13. Qanunlara əməl etməyin əhəmiyyətinə respondentlərin münasibəti

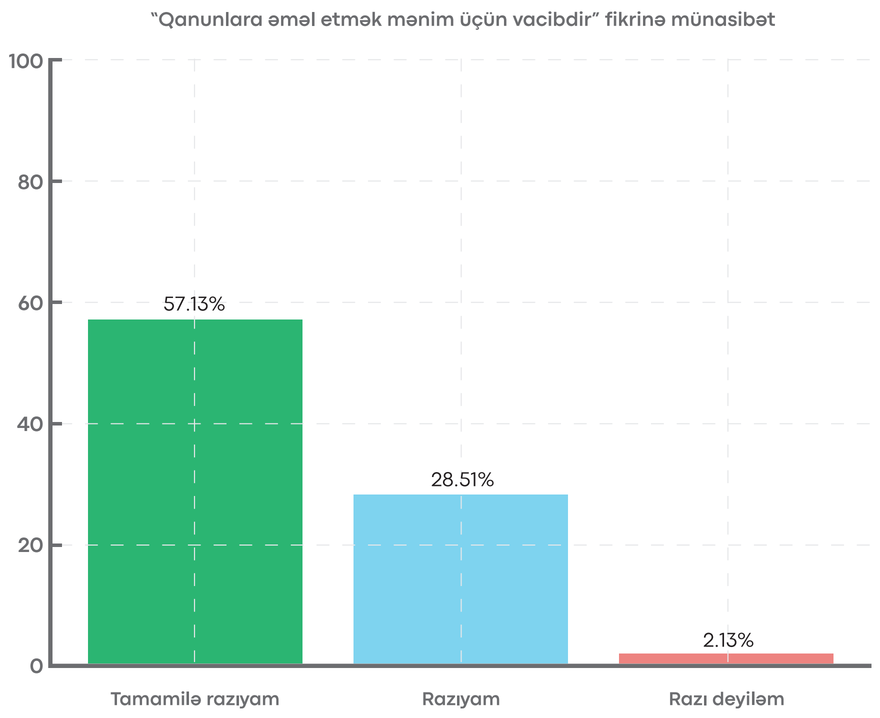

5.1.5. Qanunların ədalətin keşikçisi olmasına münasibət

"Qanunlar hər kəs üçün eyni dərəcədə ədalətlidirmi?" sualına 44.57% tam razı, 22.72% isə razı olduğunu bildirib. Amma 15.57% qərarsız, 10.27% isə razı olmadığını bildirib. Bu isə göstərir ki, yeniyetmələrin müəyyən bir qrupu qanunların tətbiqində bərabərlik prinsipini sual altına alır. Bu vəziyyət yeniyetmələr arasında qanuni sistemə qarşı müəyyən şübhə olduğunu göstərir. ABŞ-da aparılmış bir tədqiqatda da azlıqlar və sosial-iqtisadi cəhətdən zəif qruplardan olan yeniyetmələrin hüquq sisteminə daha az inandığı müəyyən edilmişdir (Tyler və Huo, 2002).

Diaqram 14. Qanunların ədalətli olmasına respondentlərin münasibəti

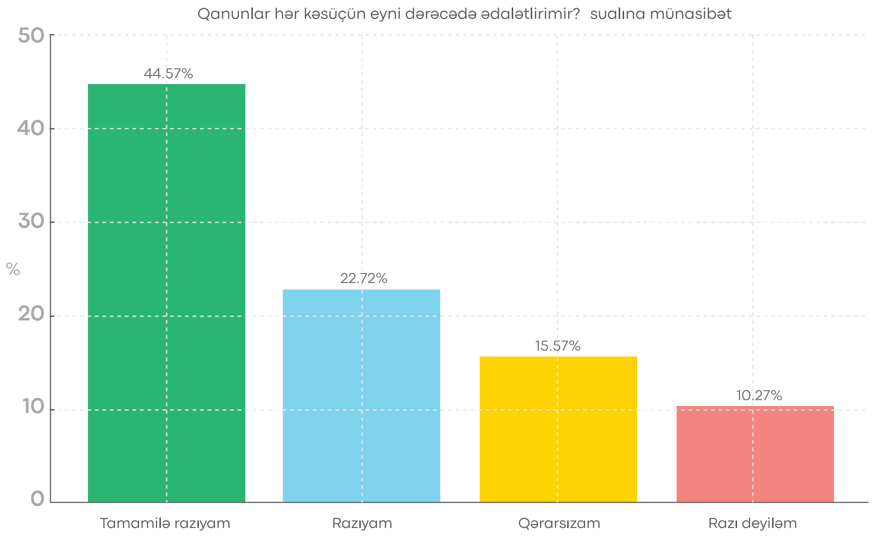

5.1.6. Qanun pozuntusuna qarşı münasibət

“Dostlarınıza qoşulub hüquq pozuntusu törədərdinizmi?” sualına respondentlərin böyük əksəriyyəti (88%) “xeyr” cavabını verib. Bu da göstərir ki, ətraf mühitdəki yaşıdlarının təsirinə baxmayaraq, hüquqi dəyərlər respondentlərin şəxsi əxlaqi sistemində yüksək yer tutur.

“Başqasının əşyasını gizlicə götürərsinizmi?” sualında isə cavabların çoxu (98%) “xeyr” olub. Bu cavablar yeniyetmələrin hüquqi normalar ilə şəxsi davranışları arasında əlaqə qurduğunu göstərir. “Gənclərin əxlaqi mülahizələri onların yaşıdlarının təzyiqinə və norma pozuntularına qarşı müqavimətində mühüm rol oynayır” (Killen və Smetana, 2006). Buradan da görünür ki, yeniyetmələrin əxlaqi dəyərlərinin olması onları hüquqa qarşı daha diqqətli olmağa səsləyir

Diaqram 15. Respondentlərin hüquq pozuntusu ilə bağlı mövqeyi

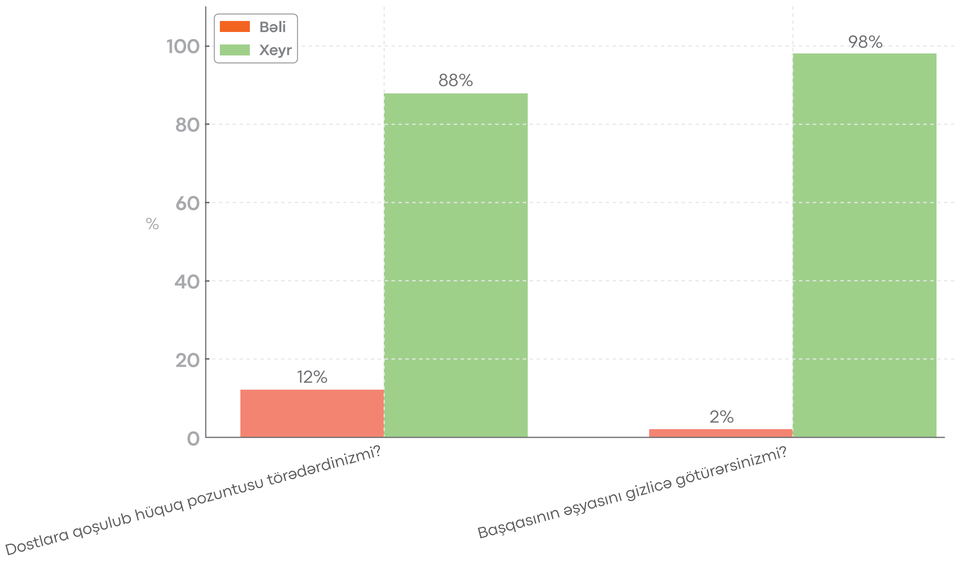

5.1.7. Qanunvericiliyə qarşı maraq səviyyəsi və hüquqi məlumatlılıq

“Qanunvericilik sahəsində xəbərlərlə maraqlanırsınızmı?” sualına cavab verənlərin 27.96%-i “bəli”, 48.88%-i “qismən”, 23.16%-i isə “xeyr” deyib. Bu nəticə göstərir ki, hüquqa maraq aşağı olsa da, qismən maraq göstərənlərin nisbəti daha yüksəkdir və bu göstərici, potensial hüquqi savadlanma üçün yaxşı əsasdır. Digər tərəfdən, “Konstitusiyadan qaynaqlanan hüquqlarınızı bilirsinizmi?” sualına da əsasən (78%) “qismən” cavabı verilib. Bu isə hüquqi maarifləndirmənin arzuedilən səviyyədə aparılmadığını göstərir.

Diaqram 16. Qanunvericiliyə maraq və hüquqi məlumatlılıq

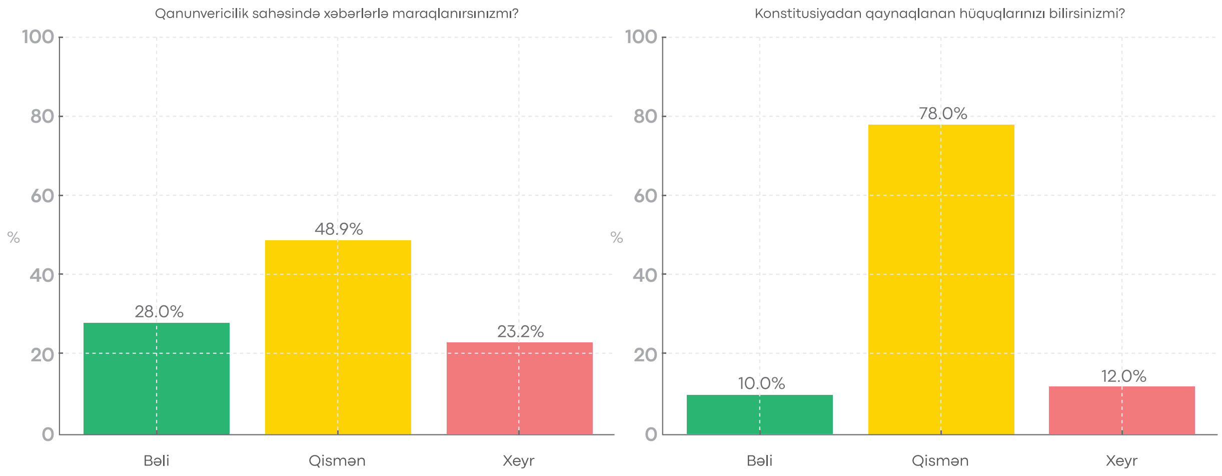

5.1.8. Hüquqi normalarla davranışların uyğunluğu

“Bəzən qanunları pozmaq lazım gələ bilər” fikrinə rəyi soruşulanların 32%-i qətiyyən razı olmadığını, 25.45% qərarsız olduğunu, 13.16% isə tam razı olduğunu bildirib.

Diaqram 17. Qanun poztuntusu etməyə respondentlərin münasibəti

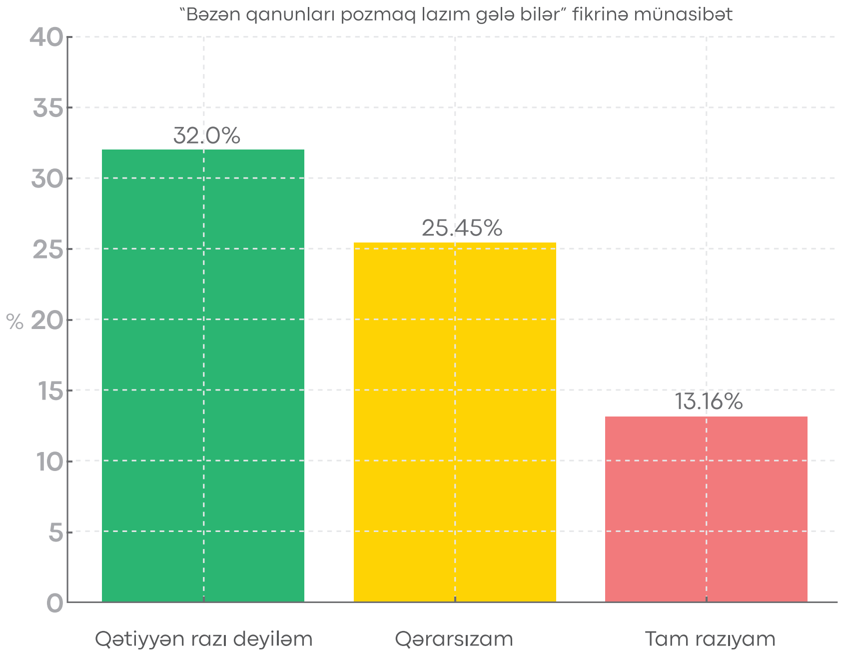

Bu rəqəmlər yeniyetmələrin hüquqi normalarla reallıqlar arasında bəzən iki yol ayrıcında qaldığını göstərir. Bu hal həm də yeniyetmələr arasında qanunların məzmunu və tətbiqi baxımından fərqlər olduğunu düşünənlərin varlığını göstərir. Elmi ədəbiyyatda bu vəziyyət "legal cynicism" (hüquqi sinizm) termini ilə izah olunur (Sampson və Bartusch, 1998). Hüquqisinizm oğlanlara nisbətən qızlarda daha az müşahidə olunur. Xüsusilə, həddi-büluğ dövründə oğlan uşaqlarının sinizm davranışları göstərdiyi müşahidə olunur.

Diaqram 18. Cinsə görə respondentlər arasında hüquqi sinizm fərqi

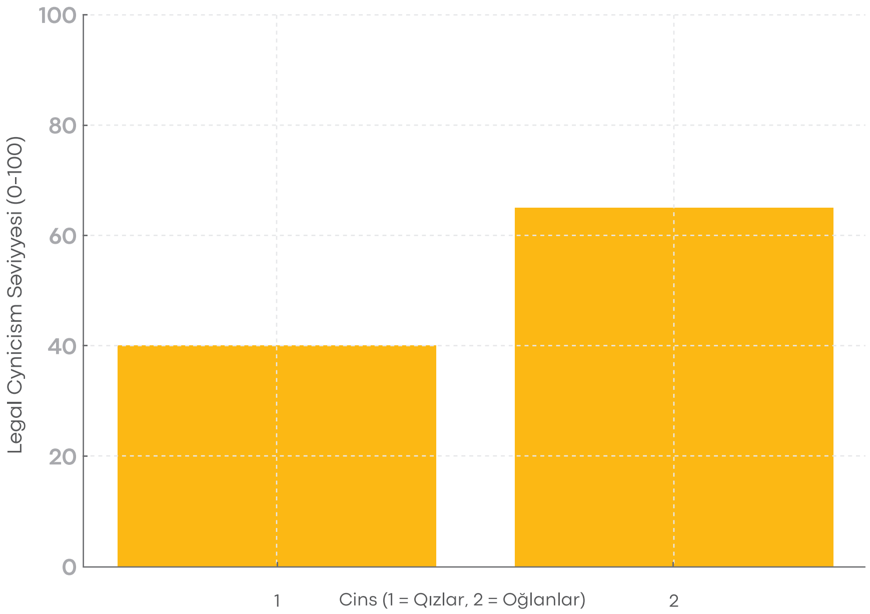

5.2. HÜQUQİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ DAVRANIŞ MODELLƏRİ

5.2.1. Münaqişələrin həlli strategiyaları

Respondentlərin ən azı 13%-i (çoxsaylı oxşar cavab formaları ümumiləşdirilərək) münaqişələri danışıq və qarşılıqlı anlaşma yolu ilə həll etdiyini bildirib (Məsələn: "Danışaraq", "Sülh yolu ilə", "Sözlə" və s.). Seçilən cavabların müxtəlifliyi yanaşmaların fərdi və kontekstual olduğunu göstərsə də, ümumi meyil aqressiya və ya zor tətbiqindən uzaq durmağa yönəlib. Bu yanaşma yeniyetmələr arasında empatiya davranışlarının inkişaf etdiyini göstərir. İctimai empatiya hüquqi sosiallaşmanın müsbət nəticələrindən biri sayılır. Münaqişələri dialoq yoluyla həll edən yeniyetmələr vətəndaş məsuliyyəti və hüquqi məlumatlılıq göstəricilərində daha yüksək nəticələr göstərirlər (Astor, Benbenishty, və Marachi, 2006). Cədvəl göstərir ki, münaqişəni dialoqla həll etmək davranışı ilə hüquqi savadlılıq səviyyəsi arasında çox güclü statistik əlaqə mövcuddur.

Diaqram 19. Dialoqa meyil ilə hüquqi savadlılıq arasındakı əlaqə

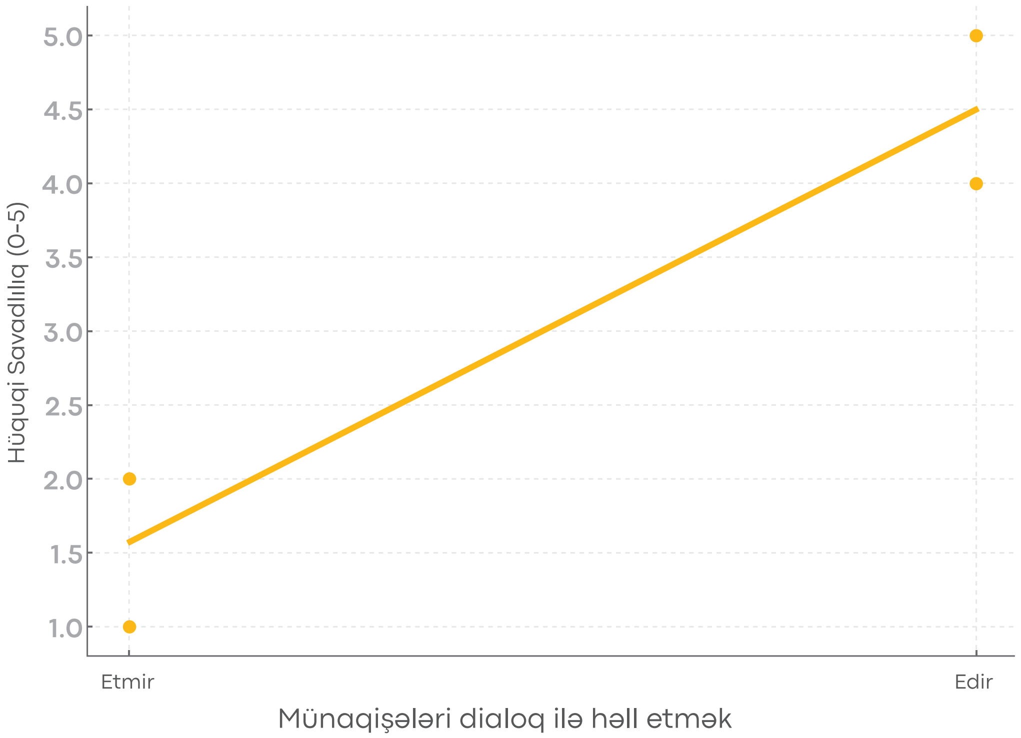

Münaqişələri dialoq yolu ilə həll edən yeniyetmələrin hüquqi savadlılıq səviyyəsi orta hesabla 2.93 bal daha yüksəkdir (1–5 bal sistemində). Bu fərq statistik olaraq əhəmiyyətlidir ($p < 0.001$). Modelin izah gücü çox yüksəkdir ($R^2 = 0.896$), yəni hüquqi savadlılıqdakı dəyişmələrin təxminən 90%-i bu dəyişənlə izah olunur.

Bu fikir göstərir ki, danışıq yolu ilə problemi həll etməyi seçən gənclərdə hüquqa hörmət və vətəndaşlıq şüuru daha güclüdür. Bu da məktəb və ailə mühitində formalaşan müsbət hüquqi maarifləndirmə ilə əlaqələndirilir.

5.2.2. Cinayətlə qarşılaşdıqda reaksiya vermək və məlumatlandırmaq istəyi

Respondentlərin təxminən 37.2%-i cinayətə şahidlik etdikdə bu barədə məlumat verəcəyini bildirib. Bu rəqəm hüquqa müsbət münasibəti göstərsə də, situasiyadan asılı olaraq tərəddüdlərin olduğunu da ortaya qoyur. Bu da göstərir ki, yeniyetmələrin hüquqa münasibəti pozitiv olsa da, müəyyən hallar və istisnalar var ki, vəziyyət dəyişə bilər. Respondentlərin bir qismi cinayətə şahidlik etdikdə xəbər verməkdən ehtiyat edir, digər bir qismi bunu düzgün hesab etmir. ABŞ tədqiqatlarında da vurğulanır ki, hüquqi normaya əməl etmə meyli konkret situasiya və sosial təzyiqlə dəyişə bilər (Tyler, 2006).

Bu tədqiqatdan alınan nəticə daha əvvəl aparılan tədqiqatlarla bənzər nəticələr ortaya qoyur və cəmiyyətin təzyiqi, vəziyyətin təsviri və forması onu müşahidə edənlərin reaksiyasına təsir edir.

5.2.3. Hüquq pozuntusunda iştirak və sosial təsir

“Dostlarınızla birgə olduqda onların qınamaması üçün qanun pozuntusu edərsinizmi?” sualına respondentlərin 87.1%-i “xeyr”, 9.2%-i “bəlkə də”, və 3.7%-i “bəli” cavabı verib. Bu statistik nəticə sosial qrupun təsiri olsa da, etik və hüquqi prinsiplərin ön planda olduğunu göstərir. Yeniyetmələr arasında fərdi məsuliyyət və müstəqil düşünmə qabiliyyəti nəzərə çarpır. Yeniyetməlik dövründə həmyaş təsiri güclü olur, lakin mənəvi müqavimət və daxili normativlər çox vaxt qrup təzyiqinə üstün gəlir (Steinberg və Monahan, 2007).

Diaqram 20. Sosial təsir altında hüquq pozuntusunda iştirak etmək meyli

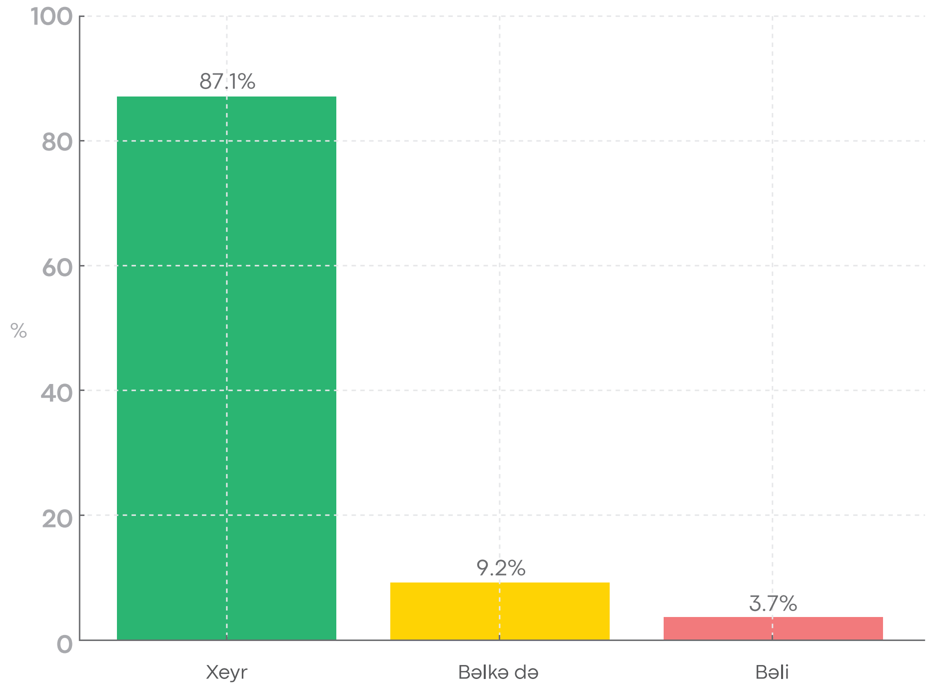

Bu fikir onu göstərir ki, sosial qrup təsiri nə qədər güclü olsa da, yeniyetmələrin şəxsi dəyərləri və hüquqi prinsipləri mənimsəməsi bu təsiri neytrallaşdıra bilir.

5.2.4. Hüquq pozuntusunu gizlətmək, yoxsa rədd etmək?

"Heç kimin bundan xəbəri olmayacağını bilə-bilə başqasının əşyasını götürə bilərsinizmi?" sualına da yenə çox böyük əksəriyyət - 89.8% respondent- "xeyr" cavabı verib. Bu nəticə göstərir ki, daxili əxlaqi süzgəc hüquqi məsuliyyət qorxusundan daha güclüdür.

Bu nəticə Avropada aparılmış digər tədqiqatlarla da uyğunluq təşkil edir. Belə ki, etik davranış və daxili nəzarət mexanizmləri ailə və məktəb mühitində formalaşan hüquqi şüurla birbaşa bağlıdır (Torney-Purta və.b, 2001).

5.2.5. Hüquqi məsuliyyət haqqında məlumatlılıq

"Hüquqi məsuliyyət haqqında məlumatınız varmı?" sualına 40.09% "Bəli, var", 47.79% "Qismən var" və 12.12% "Yoxdur" cavabı verib. Bu faizlər, hüquqi bilik səviyyəsinin orta səviyyədə olduğunu, lakin məlumatlılıq potensialının yüksək olduğunu göstərir. Belə cavab bölgüsü hüquqi maarifləndirmənin təsirli nəticələr verdiyini, lakin sistemli və davamlı olmasının vacibliyini göstərir. Hüquqi maarifləndirmə və savadlılıq uşaqlıqdan başlayan və yeniyetməlik dövründə, xüsusən də strukturlaşdırılmış vətəndaş təhsili proqramları çərçivəsində yetkinləşən uzunmüddətli prosesdir" (Cohn və White, 1990).

Diaqram 21. Respondentlərin "hüquqi məsuliyyət haqqında məlumatınız varmı?" sualına münasibətləri

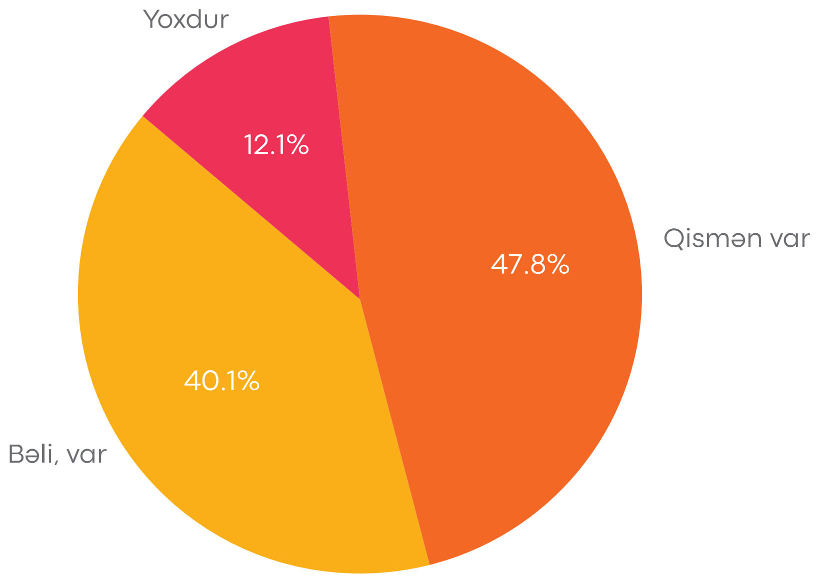

5.3. YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQİ MƏLUMAT MƏNBƏLƏRİNƏ ETİBARI

5.3.1. Etibarlı olmayan hüquqi məlumat mənbələri və məlumatsızlıq

"Sizin hüquqi biliklərinizin mənbəyi nədir?" sualına verilən cavabların içərisində "Bilmirəm" və "Yoxdur" kimi qeyri-müəyyən, və ya natamam cavablar ümumilikdə 8.74% təşkil edir. Bu nəticə yeniyetmələrin bir qisminin hüquqi biliklərinin ya qeyri-formal yollarla əldə olunduğunu, ya da bu bilikləri dəyərləndirmə meyarlarının formalaşmadığını göstərir. Respondentlərin 52%-i hüquqi məlumatları sosial mediadan öyrəndiyini qeyd edib.

Diaqram 22. Hüquqi biliklərin mənbəyi

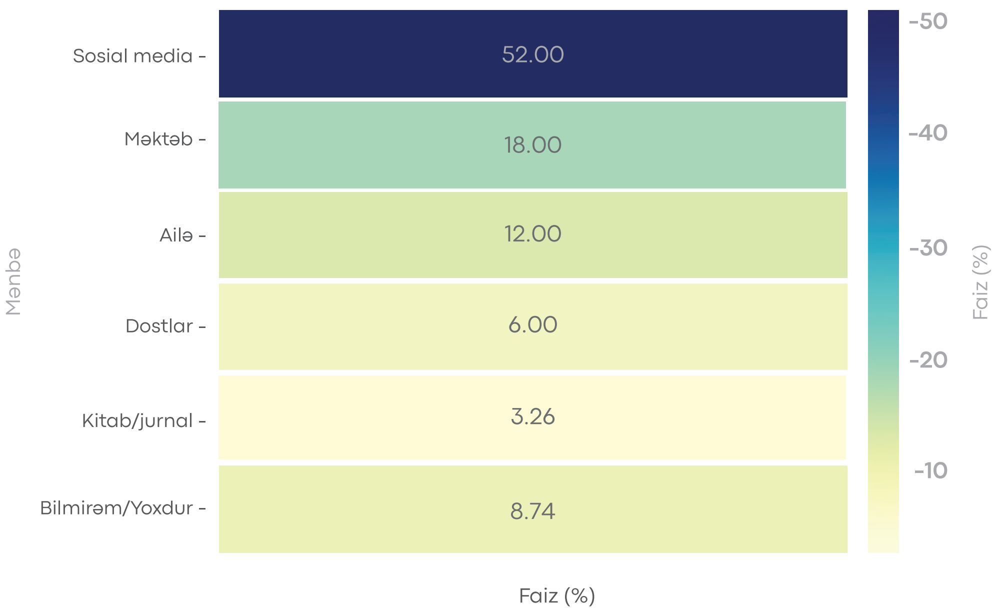

Bu hal hüquqi maarifləndirmənin sistemsiz və təsadüfi yollarla baş verdiyinə işarədir. Müxtəlif ölkələrdə aparılmış oxşar tədqiqatlarda da yeniyetmələrin hüquqi bilik mənbələrini adlandırmaqda çətinlik çəkdikləri, əsasən sosial mediada yayılan və ya haradasa eşitdikləri məlumatlara inandıqları müəyyən edilib. Yeniyetmələr çox vaxt hüquqi biliklər əldə edərkən qeyri-rəsmi mənbələrə etibar edirlər ki, bu da yarımçıq və qeyri-dəqiq anlayışın formalaşması ilə nəticələnə bilər (Grimes, 2006, s. 312). Bu durum hüquqi savadlılığın artırılmasında düzgün mənbələrin istifadəsinin əhəmiyyətinə diqqət çəkir.

5.3.2. Məktəblərin və digər təhsil müəssisələrinin hüquqi bilik mənbəyi olaraq rolu

Sorğu nəticələrinə əsasən, hüquqi bilik mənbəyi olaraq "Məktəb" cavabını verənlərin payı yalnız 18% təşkil edib. Bu göstərici məktəblərdə hüquqi təhsil verilməsinin və bu sahədə maarifləndirmə işinin zəif olduğunu göstərir. Halbuki Avropa Şurası və UNICEF kimi təşkilatların təhsil strategiyalarında hüquqi savadlılığın məktəb mühitində inkişaf etdirilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur (Council of Europe, 2012). Məsələn, Almaniya və Hollandiyada yeniyetmələrin 45–60%-i hüquqi biliklərini məktəbdəki müxtəlif adlı dərslərdən əldə etdiklərini bildirirlər (Kerr et al., 2009).

5.3.3. Alternativ məlumat mənbələrinin təsiri və ehtimal olunan təhlükələr

Əldə olunan məlumatlardan görünür ki, açıq şəkildə sosial media, ailə, müəllim, kitablar və ya televiziya kimi konkret mənbələrə istinadən verilmiş cavablar azlıq təşkil edir. Bu isə yeniyetmələrin hüquqi məlumatı necə və haradan aldıqlarını tam izah edə bilmədiklərini göstərir. Burada sosial media fenomenlərinin danışdıqları və verdikləri məlumatlar üstünlük təşkil edir.

Bu kontekstdə qeyri-rəsmi informasiya axınlarının, xüsusilə sosial mediada rast gəlinən hüquqla bağlı məlumatların yeniyetmələr üçün əsas informasiya qaynağı olduğu ehtimal edilə bilər. Bu vəziyyət onların məlumatın doğruluğunu yoxlamadan qəbul etmə riskini artırır. Livingstone və digərlərinin 2017-ci ildə apardığı tədqiqat nəticəsində internetdən öyrənilən məlumatların dezinformasiyaya səbəb olduğu qeyd olunur. Onlayn platformalarda hüquqi dezinformasiya yeniyetmələrin ədalət və hakimiyyət qavrayışını təhrif edir (Livingstone və b., 2017).

Cavablardakı ümumi mənzərə hüquqi maarifləndirmə sahəsində sistemli boşluqların olduğunu və yeniyetmələrin hüquq biliklərinin mövcudluğuna dair qeyri-müəyyənlik hiss etdiklərini göstərir. Bu isə hüquqi məlumatın həm çatdırılma üsulu, həm də forması üzərində yenidən düşünülməsini zəruri edir.

5.4. GENDER, YAŞ, SOSİAL VƏ COĞRAFİ AMİLLƏRİN HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİRİ

5.4.1. Gender amilinin hüquq düşüncəsinə təsiri

Tədqiqatdakı statistik məlumatların təhlili göstərir ki, qadın respondentlərin 31.8%-i hüquqlarını bildiyini (bəli), 56.3%-i isə qismən bildiyini deyib. Tədqiqata iştirak edən kişi respondentlərin 26.5%-i hüquqlarını bildiyini, 54.6%-i isə qismən bildiyini deyib.

Diaqram 23. Cinsə görə hüquq biliyi səviyyəsi

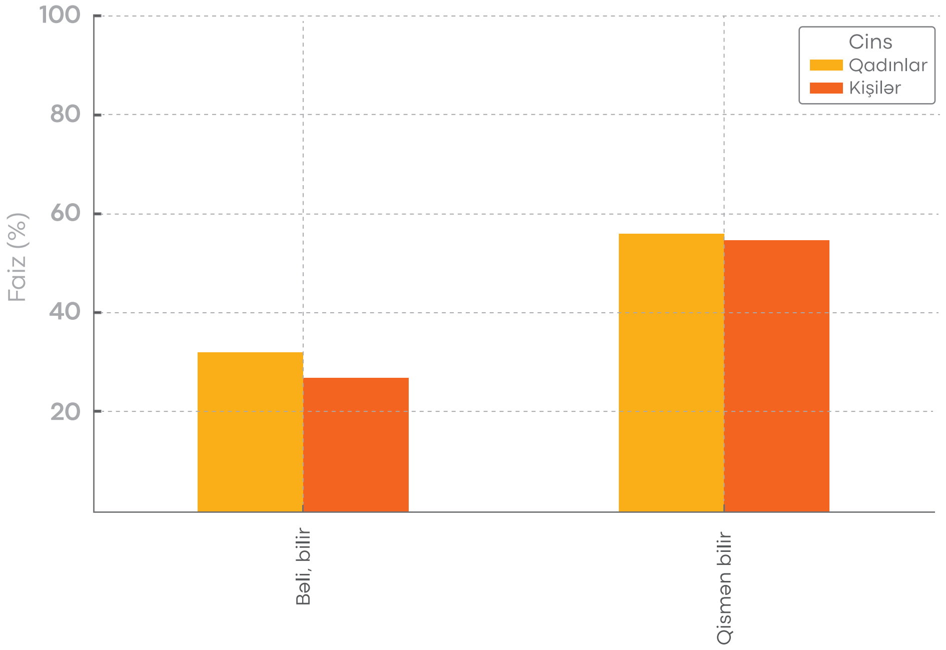

Bu nəticə qadınların öz hüquq düşüncəsində daha nikbin olduqlarını göstərir. Burada görünən müsbət əlaqə (korelyasiya) qadın cinsinə mənsub olanların hüquq biliyinin daha yüksək olduğunu göstərir.

Bu nəticə göstərir ki, iştirakçıların fikilərinə görə, qızlar arasında hüquq məlumatlılığı nisbətən daha yüksəkdir. Bu nəticə bəzi beynəlxalq tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir. Məsələn, Skandinaviya ölkələrində aparılmış tədqiqatlarda da qızların hüquqi və sosial məsələlərdə daha aktiv və məlumatlı olduğu ortaya çıxır (Torney-Purta et al., 2001). Qızlar güclü şifahi və empatik bacarıqlarına görə vətəndaşlıq və hüquqi savadlılıq məsələsində çox vaxt daha həssasdırlar (Amnå və Zetterberg, 2010).

5.4.2. Yaşın hüquq düşüncəsinə təsiri

Yaş artdıqca hüquqlar haqqında "Bəli, bilirəm" cavablarının nisbətində bəzi dəyişkənliklər müşahidə olunub. 14 yaşında olan respondentlərin 36.1%-i hüquqlarını bildiyini deyir və bu nəticə, ən yüksək göstəricidir. 12 yaşında isə bu göstərici 30.6% təşkil edir. Maraqlıdır ki, 16 yaşında bu faiz 28.6%-ə düşür. Bu dalğalanma bəlkə də hüquqi tədris və fərdi inkişaf proseslərinin ardıcıl olmaması ilə bağlıdır. Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə hüquqi şüur yaşla xətti şəkildə artmır, bu artım təhsil, sosial mühit və informasiya ilə daha sıx bağlıdır (Cohen və Chaffee, 2013). Nəticələr göstərir ki, yaşın artması hüquqi savadlılığın artmasının göstəricisi deyil, yəni bu iki dəyişən arasında bir əlaqə yoxdur, ancaq yeniyetmələrin fərdi mütaliələri, izlədikləri verilişlər, müəllimləri və valideynləri ilə apardıqları söhbətlər onların hüquqi savadlılığına müsbət təsir edir.

Diaqram 24. Yaş artdıqca hüquqları bildiyini deyən yeniyetmələrin faizi

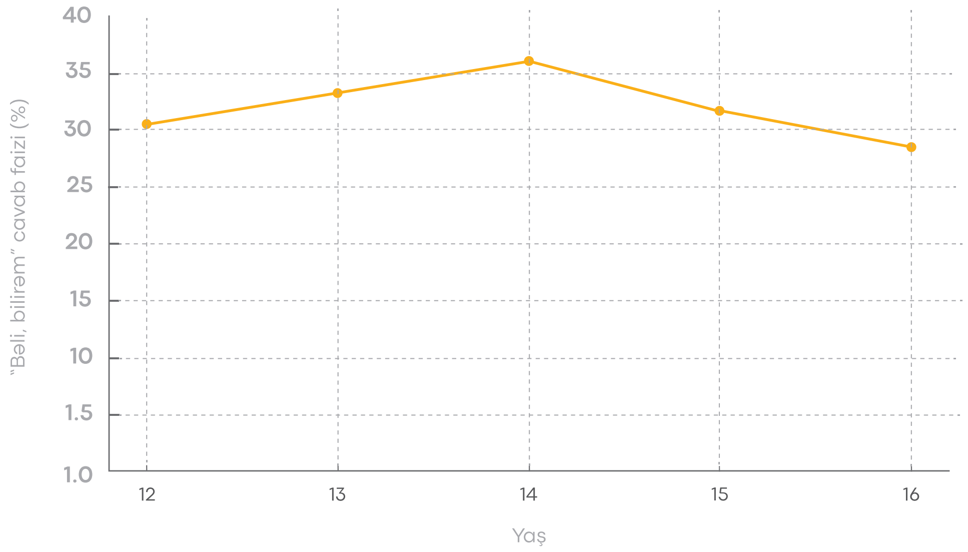

5.4.3. Sosial-iqtisadi vəziyyətin təsiri

Analiz göstərir ki, yüksək gəlirli ailələrdən olan respondentlərin 45.1%-i hüquqlarını bildiyini deyib. Orta gəlirli ailələrdə bu göstərici 31.7%-dir. Çox aşağı gəlirli ailələrdə isə bu nəticə 25.9% olub. Bu hal sosial-iqtisadi status ilə hüquqi bilik arasında güclü korrelyasiyanı təsdiqləyir. Ailənin maddi imkanları həm təhsil keyfiyyətinə, həm də uşağın hüquqla bağlı məlumatlara çıxışına birbaşa təsir edir. Yüksək gəlirli ailələrdən olan gənclər təhsil və informasiya resurslarına daha geniş çıxış imkanları sayəsində əhəmiyyətli dərəcədə yüksək hüquqi maariflənmə nümayiş etdirirlər (Lansford və b., 2002).

Diaqram 25. Sosial-iqtisadi vəziyyəti(ailənin gəliri) ilə hüquq biliyi arasındakı əlaqə

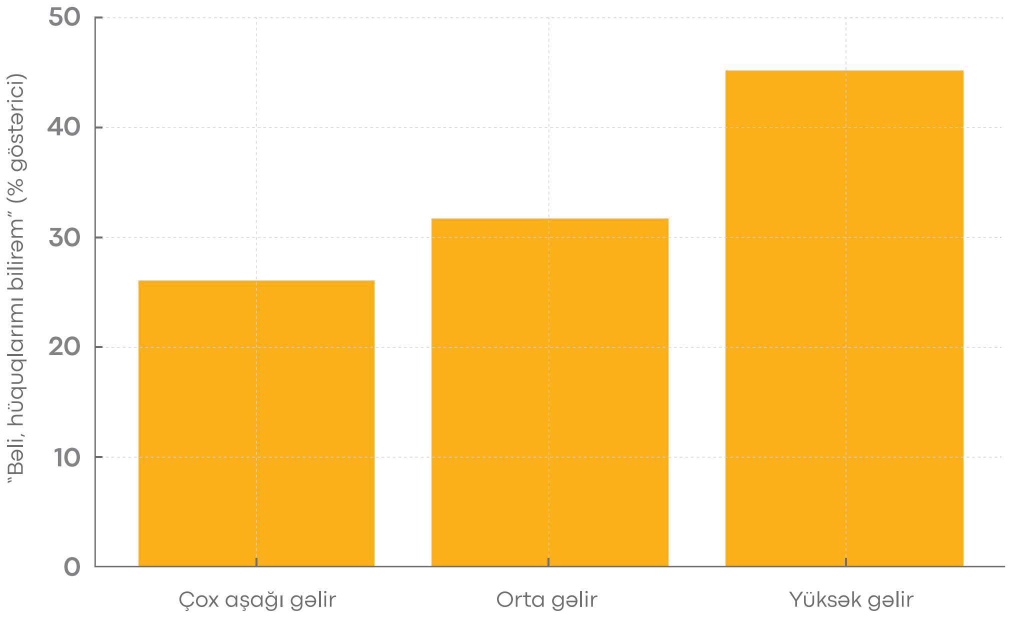

Bu diaqram göstərir ki, ailənin maddi vəziyyəti ilə hüquqi savadlılıq arasında aydın və güclü müsbət əlaqə mövcuddur. Yüksək gəlirli ailələrdən olan yeniyetmələr hüquqlarını bildiklərini daha çox qeyd edirlər. Bu fərq maddi imkanların həm təhsilə, həm də hüquqi informasiyaya çıxışın təsirini açıq şəkildə əks etdirir.

Yəni, statistik baxımdan ailənin maddi vəziyyəti ilə hüquqi bilik səviyyəsi arasında müşahidə olunan müsbət bir əlaqə var. Gəliri yüksək olanların hüquqi bilik səviyyəsi nisbətən daha güclüdür. Ancaq, gəlirin hüquqi savadlılığa təsiri təklikdə izahedici amil deyil və digər faktorlarla birlikdə təhlil olunmalıdır (məsələn: təhsil səviyyəsi, informasiya çıxışı, məktəb mühiti və s.). Savadsızlıq ilə aşağı gəlir arasındakı bu əlaqə savadsızlığın bir nəsildən digər nəslə ötürülə biləcəyini və iqtisadi siniflər arasında yenidən yaradılacağını göstərir.

5.4.4. Coğrafi regionların təsiri

Respondentlərin yaşadıqları regionlara görə hüquq biliyi belə bölünüb: Bakı və Abşeron bölgəsində "bəli" cavabı 37.8%, Cənub bölgəsində 24.7%, Qərb və Şimal bölgələrində isə 26-28% arasında dəyişir.

Diaqram 26. Regionlara görə hüquq biliyi

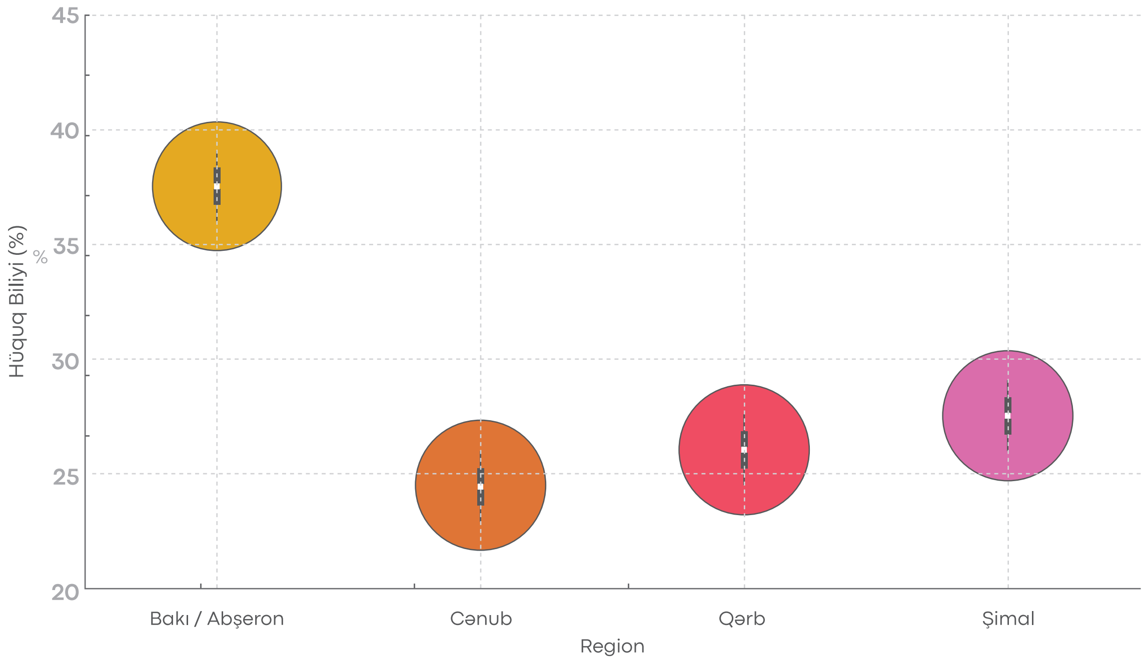

Bu nəticələr hüquqi savadlılıq, internet və informasiya infrastrukturunun bölgələr üzrə fərqli olduğunu göstərir. Paytaxtda yerləşən məktəblər və resursların çoxluğu hüquq savadlılığının da səviyyəsini artırır. Hüquqi məlumatlara əlçatanlıq arasındakı fərq əksər ölkələrdə şəhərlərdə müşahidə olunur və bu fərq, vətəndaş səriştələrində regional tarazlığı pozur (Print, Ogard, və Niemi, 2002).

5.5. AŞKARLANMIŞ PROBLEMLƏR VƏ ÇATIŞMAZLIQLAR

5.5.1. Hüquqi məsuliyyət haqqında bilik boşluğu

Tədqiqatda respondentlərin 59.9%-i hüquqi məsuliyyət haqqında ya "qismən məlumatlı", ya da "heç məlumatı yoxdur" idadəsini seçib. Bu göstərici yeniyetmələrin yarısından çoxunun hüquq sistemi qarşısında daşıdıqları məsuliyyətlərdən xəbərsiz olduqlarını ortaya qoyur.

Bu vəziyyət təkcə hüquqi savadsızlıq deyil, həm də təhsil sistemində bu mövzuya yer verilməməsinin nəticəsidir. ABŞ-də və Avropa ölkələrində aparılmış tədqiqatlar da göstərir ki, hüquqi məsuliyyət məsələləri formal və qeyri-formal təhsildə xüsusi proqramlarla tənzimlənmədikdə gənclər bu sahədə passiv və məlumatsız qalır (Ziemke, 2012). Hüquqi məsuliyyət kurikulumlarda tez-tez laqeyd yanaşılan bir sahədir və bu durum real həyatdakı hüquqi kontekstlərdə yeniyetmələrin məlumatsızlığı ilə nəticələnir (Ziemke, 2012, səh. 144).

5.5.2. Hüquqi bilik mənbələrinin qeyri-müəyyənliyi

Hüquqi bilikləri haradan əldə edəcəkləri ilə bağlı respondentlərin 23.7%-i "bilmirəm", və ya başqa natamam ifadələr yazıb. Deməli, hər dörd nəfərdən biri hüquqi informasiyanın sistemli şəkildə əldə etmədiyini, çox zaman təsadüfi və qeyri-rəsmi mənbələrdən əldə etdiyini qeyd edir..

Bu problem, həm də yeniyetmələrin etibarlı hüquqi məlumatlara necə çıxış əldə edəcəklərini bilmədiklərini göstərir. UNESCO və IEA tərəfindən aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, hüquqi savadlılığın nəticəsində formalaşan davranış əsasən məlumatın sağlamlığı ilə əlaqədardır (Torney-Purta et al., 2001).

5.5.3. Hüquq düşüncəsi və savadlılığına maraq

Tədqiqatda "Qanunvericilik sahəsində xəbərlərlə maraqlanırsınız?" sualına 48.88% "qismən" cavabını verib. Bu isə cəmiyyətin bu yaş qrupunda hüquqi aktual məsələlərin kifayət qədər izlənilmədiyini göstərir. Bu nəticə həm hüquq sahəsində gələcək nəsillərin passivliyinə, həm də gələcəkdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında boşluğa səbəb ola bilər. Yeniyetmələrin hüquqi xəbərə marağı və bu barədə mütaliəsi birbaşa onların gələcək vətəndaş mövqeyinə təsir edir (Amna və Ekman, 2014).

5.5.4. Konstitusion hüquqlarla bağlı savadlılıq

Tədqiqatda iştirak edənlərin 45.99%-i konstitusion hüquqlarını ya tam bilmədiyini, ya da ümumiyyətlə bilmədiyini qeyd edib. Bu hal təhsil sistemində hüquqi tədrisinin əsas normativ sənədlərlə bağlı məlumatı çatdırmaqda kafi olmamasını göstərir. Bu çatışmazlıq sadəcə hüquqların, vəzifələrin, cəza və qaydaların yeniyetmələr tərəfindən bilinmədiyini göstərmir, həm də hüquqa baxışın, qanunlara riayət etməyin və hörmətin aşağı olmasından xəbər verir.

5.5.5. Münaqişə həllinə yeniyetmələrin yanaşması

Sorğuda münaqişələrin həlli üsulları ilə bağlı məqamlarda 15.46% respondent konkret mövqe bildirməyib və ya cavablar "bilmirəm", "çox vaxt fikir vermirəm" kimi formalaşıb. Bu isə yeniyetmələrdə hüquqi və sosial bacarıqların da tam formalaşmadığını göstərir. Tədqiqatçılar bu tip yanaşmaları "sosial davranış boşluğu" kimi xarakterizə edir və təhsil sistemində konfliktlərin idarə olunması təlimləri və simulyasiya oyunları vasitəsilə bu bacarıqların inkişaf etdirilməsini vacib sayırlar (Deutsch və Coleman, 2000).

5.5.6. Dil bölmələri arasında konstitusiya hüquqlarını bilmə fərqi

Azərbaycan bölməsi şagirdlərinin arasında "bəli" cavabını verənlər 29.5% təşkil edir. "Qismən" cavabını verənlər isə 50.4%-dir. Eyni suala "xeyr" cavabını verənlər 20.1%-dir. Rus bölməsi şagirdlərinin arasında "bəli" cavabını verənlər 43.2%, "qismən" cavabını verənlər 43.2%, "xeyr" cavabını verənlər isə 13.6%-dir. İngilis bölməsində isə "bəli" cavabı verənlərin faizi nisbətən daha çox, 50%-dir. Onların 36%-i hüquq biliklərini "qismən", qalan 14%-i isə "xeyr" olaraq qiymətləndirib. Bu rəqəmlərdən aydın olur ki, rus bölməsi şagirdləri arasında hüquqlarını "tam bildiyini" deyənlərin faizi Azərbaycan bölməsi ilə müqayisədə daha yüksəkdir (43.2% və 29.5%). İngilis bölmələrinin şagirdləri tədqiqatda az sayda iştirak etsələr də, hüquq biliklərini daha yüksək qiymətləndiriblər.

Diaqram 27. Təhsil bölmələrinə görə hüquq biliyi

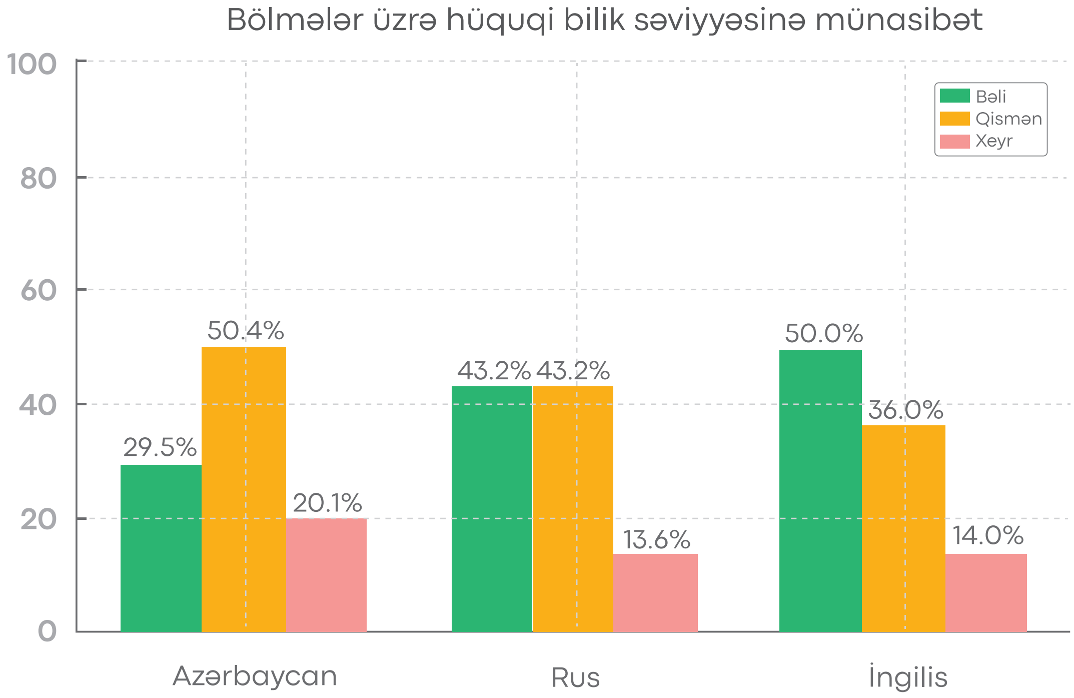

Bu nəticə həmin bölmədə hüquqi biliklərin ya daha strukturlaşdırılmış formada verildiyini, ya da fərdi hüquq marağının daha yüksək olduğunu göstərə bilər. Hüquqa münasibət maddəsində Azərbaycan bölməsində təhsil alan şagirdlər 57.5% tam razı, 28.1% razı olmaqla, cəmi 85.6% razı olduqlarını bildiriblər. Rus bölməsinin şagirdləri isə müvafiq maddəyə 83.8% razı olduqlarını bildiriblər. Hər iki bölmədə hüquqa və qanuna münasibət yüksəkdir. Lakin, Azərbaycan bölməsi şagirdləri "qanunlara əməl etmək mənim üçün vacibdir" ifadəsi ilə daha çox "tam razıyam" səviyyəsində cavab verir. Rus bölməsi isə daha çox "razıyam" səviyyəsində qalır. Bu fərq statistik əhəmiyyətə malik olmasa da, yeniyetmələrin qanunlara yanaşmasında fərqliliyə işarə edə bilər.

Ümumi statistikaya baxdıqda hüquqi bilik baxımından rus bölməsi öndədir və daha çox şagird hüquqlarını bildiyini deyir. Qanunlara və hüquqa dəyər vermək baxımından isə Azərbaycan bölməsi daha yüksək statistik nəticə nümayiş etdirir. Bu fərqlər tədris dili, sosial-mədəni mühit, müəllim profili və informasiyaya əlçatanlıq kimi amillərlə izah oluna bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, məktəblərdə tədrisin dili və məktəbdəki təhsil mühiti hüquq və qanun düşüncəsinə birbaşa təsir edir (Print və.b., 2002; Torney-Purta və.b., 2001).

▶ 5.6. KEYFİYYƏT MƏLUMATLARININ TƏHLİLİ: YARI-STRUKTURLAŞDIRILMIŞ MÜSAHİBƏLƏR

Bu tədqiqat çərçivəsində yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinə dair daha dərin anlayış formalaşdırmaq məqsədilə keyfiyyət metodundan, konkret olaraq yarı-strukturlaşdırılmış müsahibə üsulundan istifadə olunmuşdur. Müsahibələr nümunə olaraq seçilmiş 20 nəfərlik ekspert və praktiki iştirakçı qrupu ilə aparılmış, burada müəllimlər, hüquqşünaslar, təhsil menecerləri və gənclərlə çalışan sosial işçilər təmsil olunmuşdur. 20 nəfər ekspert E1-dən E20-yə qədər kodlaşdırılmış və təhlildə həmin ekspertlərdən sitatlar gətirilmişdir.

Müsahibələr səs yazısı vasitəsilə qeyd edilmiş, daha sonra tam mətnə çevrilmiş və tematik analiz (Braun və Clarke, 2006) əsasında təhlil edilmişdir. Tematik təhlil yanaşması vasitəsilə verilən cavablardan nümunəvi anlayışlar və dominant fikirlər çıxarılaraq altı əsas mövzu üzrə qruplaşdırılmışdır. Hər bir mövzu ilə bağlı bənzər cavab nümunələri müəyyən edilmiş, iştirakçıların dilindən birbaşa sitatlara da yer verilmişdir. Bu yanaşma kontekstdə hüquqi şüurun formalaşması, təhsil, ailə və sosial təsirlər arasındakı əlaqəni daha aydın göstərməyə imkan vermişdir.

Müsahibə sualları əsasən hüquq maarifçiliyi, hüquq pozuntuları, hüquqların müdafiəsi, hüquqi şüurun formalaşması və təkliflər istiqamətində bölünmüşdür. Analiz nəticəsində əldə olunan mövzular aşağıda təqdim olunur və onların hər biri kontekstual dəyərləndirmə ilə müşayiət edilir.

MÖVZU	ALT-KATEQORİYALAR	KODLAR (AÇAR SÖZLƏR)
1. Hüquq düşüncəsinin ümumi vəziyyəti	Hüquqa münasibət Dəyişikliklər Sosial-mədəni təsirlər	şüur, münasibət, dəyərlər, anlayış, hüquqi baxış inkişaf, geriləmə, yeni tendensiyalar, dəyişiklik dinamikası mədəni norma, sosial təsir, mühitin rolu, ailə təsiri
2. Hüquq maarifləndirilməsi və hüquq təhsili	Maarifləndirmə metodları Kurikulum Valideyn rolu	interaktiv öyrənmə, animasiya, simulyasiya, vizual alətlər tədris planı, fənlərarası əlaqə, dərsliklərdə hüquq ailə maarifçiliyi, valideyn nüfuzu, evdə hüquq söhbətləri
3. Hüquq pozuntuları və hüquqi məsuliyyət	Cinayət yaşı Hüquq pozuntusu nümunələri Profilaktika	yaş həddi, hüquqi yetkinlik, məsuliyyətin təyini oğurluq, intizamsızlıq, zorakılıq halları, qayda pozuntuları məktəb nəzarəti, psixoloji xidmət, profilaktik proqramlar
4. Hüquqların pozulması və müdafiə imkanları	Pozuntu halları Dövlət/QHT rolu Müdafiə boşluqları	məktəb şikayətləri, konkret hadisələr, təcrübə nümunələri hüquqi yardımlar, hüquq klinikaları, sosial işçilər etinasızlıq, hüquq boşluğu, müraciət imkanlarının məhdudluğu
5. Hüquqi şüurun formalaşması	Təsir edən faktorlar Sosial media Hüquqi inam	ailə, müəllim, məktəb təsiri, sosial təcrübə Sosial şəbəkələr (TikTok, Instagram və s.) yanlış informasiya, hüquq məlumatları inam, məlumatlılıq, hüquqi savadlılıq, təlim tələbatı
6. Tövsiyələr və strateji yanaşmalar	Ekspert təklifləri, Gələcək tədqiqatlar, Maraqlı tərəflər	təhsil islahatı, hüquqi platformalar, ictimai təşəbbüslər qarışıq metodlar, davranış yönlü tədqiqat, ehtiyac analizi müəllim dəstəyi, valideyn tövsiyəsi, dövlət siyasəti

5.6.1. Hüquq düşüncəsinin ümumi vəziyyəti

Hüquq düşüncəsinin ümumi vəziyyəti, xüsusən də yeniyetmələr arasında hüquqa münasibət, müasir cəmiyyətlərdə hüquqi şüurun formalaşmasının dinamikasını və problemlərini əks etdirən mürəkkəb bir sahədir. Respondentlərin müşahidələri hüquqi şüurun müxtəlif aspektlərini, onun dəyərlərlə əlaqəsini, son illərdəki dəyişiklikləri və sosial-mədəni təsirləri əhatə edir.

5.6.1.1. Hüquqa münasibət

Yeniyetmələrin hüquqa olan münasibətinin birmənalı olmadığı və daha çox səthi biliklərə əsaslandığı vurğulanır. Bu müşahidə hüquq anlayışının onlarda əsasən qorxu üzərində qurulduğunu göstərir. Ekspert E3 qeyd edir ki, "Yeniyetmələrdə hüquq haqqında anlayış var, amma çox səthi. Hüququn yalnız cəza tərəfini bilirlər" (E3). Bu ifadə hüquqi şüurun, yəni şüur mexanizmlərinin yalnız normativ məzmunla, xüsusilə cəzalandırma və qadağalarla əlaqələndirildiyini göstərir. Lakin, hüquq sadəcə qayda sistemi deyil, həm də hüquqi mədəniyyətin, etik prinsiplərin və dəyərlər sisteminin ayrılmaz parçasıdır.

E7-nin müşahidəsi də bu fikri tamamlayır:

> *"Yeniyetmələrin çoxu hüququ polis və ya qayda pozuntusu ilə əlaqələndirir".*

Bu durum gənclərin hüququ yalnız repressiv(təzyiq) bir mexanizm kimi qavradığını və bunun onların hüquqlarını bilmək və istifadə etmək potensialını ciddi şəkildə məhdudlaşdırdığını göstərir. Hüquqi baxış bu kontekstdə daha çox nəzarət və sanksiya mexanizmi kimi ortaya çıxır, hüququn müdafiəedici və təminatçı funksiyaları isə ikinci planda qalır.

E11-in ifadəsi isə bu vəziyyətin səbəblərinə işıq salır:

> *"Dəyərlərlə hüquqi şüur arasında əlaqə zəifdir. Onlar qaydalar və qanunlardan qorxurlar, amma əhəmiyyətini və mahiyyətini başa düşmürlər".*

Bu o deməkdir ki, yeniyetmələr formal olaraq qaydalara riayət etməyi öyrənsələr də, bu davranışın arxasında duran əsas dəyərləri və prinsipləri mənimsəməyiblər. Nəticə etibarilə, onların hüquqa olan münasibəti dəyərə deyil, daha çox nəticəyə, yəni cəza qorxusuna əsaslanır. Bu altbaşlıq göstərir ki, yeniyetmələrin hüquqa münasibəti passiv, qorxuya əsaslanan və formal səviyyədədir. Bu səbəbdən hüquqi maarifləndirmə sadəcə informasiya ötürməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda dəyərlərin şüurlu şəkildə formalaşdırılması üzərində qurulmalıdır.

5.6.1.2. Son illərdəki dəyişikliklər

Ekspertlər son illərdə hüquqi düşüncədə həm müsbət, həm də mənfi dəyişiklik dinamikasının olduğunu bildirirlər. Bu dəyişikliklər əsasən informasiya mühitində baş verən sürətli yeniliklərlə əlaqələndirilir. E2 kodlu müsahib qeyd edir ki,

> *“Sosial şəbəkələrin təsiri var – bəzi hallarda bu təsir müsbətdir, bəzi hallarda isə çox təhlükəlidir”.*

Bu fikir sosial medianın ikitərəfli təsirini əks etdirir: bir tərəfdən informasiyaya çıxışı asanlaşdıraraq hüquqi məlumatlılığı artıra bilər, digər tərəfdən isə dezinformasiya və etik olmayan nümunələr vasitəsilə hüquq şüuruna zərbə vura bilər. Bu isə sosial media kimi yeni məlumat kanallarının hüquqi inkişafa həm müsbət, həm də mənfi şəkildə təsir etdiyini göstərir.

Digər tərəfdən, E10 kodlu mütəxəssisin müşahidəsi müsbət inkişafı vurğulayır:

> *“Son illərdə maarifləndirmə layihələrinin artması müsbətə doğru dəyişikliyə səbəb olub”.*

Müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları və dövlət layihələrinin hüquqi şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadığı yeniyetmələrin hüquqla bağlı fikirlərində öz əksini tapır. Bu layihələr sayəsində cəmiyyətdə hüquqi anlayışın artdığı və daha geniş kütlələrin hüquqi biliklərə yiyələndiyi müşahidə edilir.

Pandemiya dövrünün də hüquqa münasibətə təsiri qeyd olunur. E16 bildirir ki,

> *“Pandemiya dövründə evdə qalmaq bəzilərində hüquqa marağı artırdı, digərlərində isə ümumiyyətlə əlaqə qırıldı”.*

Bu fikir fərdi və ictimai fərqliliyin təsirini önə çəkir, eyni sosial hadisənin fərqli sosial qruplarda müxtəlif nəticələr doğurduğunu göstərir. Nəticə olaraq, bu alt-mövzu hüquqi şüurun inkişafında sürətli informasiya mühitinin, maarifləndirmə təşəbbüslərinin və fərdi həyat şəraitinin rolunun aydın şəkildə göründüyünü vurğulayır. Bu da hüquqi təhlilin yalnız bir ölçü ilə deyil, çoxölçülü yanaşma ilə aparılmasının vacibliyini göstərir.

5.6.1.3. Sosial-mədəni təsirlər

Ekspertlər hüquqi şüurun formalaşmasında ailə və məktəbin həlledici rol oynadığını qeyd edirlər. Bu təsirlər uşağın hüquqla ilk tanışlığını formalaşdırır və onun hüquqi münasibətinə birbaşa təsir edir. E1-in ifadəsi bu kontekstdə xüsusilə əhəmiyyətlidir:

> *“Əgər ailədə hüquq normaları pozularsa, uşaq məktəbdə nə öyrənsə də, onu davranışına tətbiq etməyəcək”.*

Bu fikir ailə modelinin hüquqi savadlılıqda təsirli olduğunu göstərir. Yəni, uşaqlar əsasən doğru və hüquqi davranışların nümunəsini ailədə öyrənir, məktəb isə əlavə təsir kimi çıxış edir. Uşaqların daha çox görərək, yaşayaraq öyrənməsi faktı ailə təsirinin hüquqi dəyərlərin mənimsənilməsində nə qədər fundamental olduğunu ortaya qoyur.

Məktəb faktorunun əhəmiyyəti E12 tərəfindən vurğulanır:

> *“Savadlı və idealist müəllimlər olan məktəblərdə hüquqi şüur daha çox formalaşmış olur”.*

Müəllimin şəxsiyyəti və yanaşması hüquqi dəyərlərin şagirdə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Məktəb mühitində hüquqi anlayışın düzgün şəkildə aşılanması gələcək hüquqi baxışın təməlini qoyur. Məktəblərdə yaşanan hadisələr, məktəb rəhbərliyinin, müəllimlərin bu hadisələrə yanaşması, ədalətli münasibəti uşaqların hüquqi düşüncəsinin inkişafına təsir edir. Bu isə mühitin rolunun yalnız ailə ilə məhdudlaşmadığını, həm də təhsil müəssisələrini əhatə etdiyini göstərir.

E17-nin qeydi isə mədəni normaların hüquqa təsirini göstərir:

> *“Bəzi bölgələrdə hələ də şifahi qaydalar yazılı hüquqdan üstün tutulur”.*

Bu fikir mədəni normaların hüquq sisteminə üstün gəldiyi halları ortaya qoyur. Belə mühitlərdə hüquqa münasibət qeyri-rəsmi “qaydalar toplusu” kimi formalaşır ki, bu da rəsmi hüquqi sistemin effektivliyini azalda bilər. Nəticə olaraq, bu alt-mövzu sosial mühitin hüquq şüuruna təsirinin açıq şəkildə göründüyünü təsdiqləyir. Hüququn effektiv şəkildə öyrədilməsi üçün ailə və məktəb sistemlərinin vəhdəti və ahəngi vacibdir. Hüquqi təlim təkcə hüquqi mətnlərlə deyil, həm də praktik modellərlə dəstəklənməlidir ki, gənc nəsillər hüquqa dəyər əsaslı və şüurlu yanaşsınlar.

Bu təhlil göstərir ki, yeniyetmələrin hüquqa olan münasibətini formalaşdırmaq kompleks bir prosesdir və təkcə hüquqi biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Gələcəkdə hüquqi maarifləndirmə proqramları inkişaf etdirilməli və gənc nəsillərdə daha dərin və dəyər əsaslı hüquqi şüur formalaşdırılmalıdır.

▶ 5.6.2. HÜQUQ MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ VƏ HÜQUQ TƏHSİLİ

Hüquqi maarifləndirmə və təhsil, xüsusilə yeniyetmələr arasında hüquqi şüurun inkişafında mərkəzi rol oynayır. Lakin, ekspertlərin müşahidələri bu sahədə mövcud yanaşmaların kafi olmadığını və əhəmiyyətli dəyişikliklərə ehtiyac olduğunu göstərir.

5.6.2.1. Maarifləndirmə üsulları

Ekspertlərin əksəriyyəti yeniyetmələrin hüquq biliklərini artırmaq üçün ənənəvi mühazirə və mətn əsaslı metodların artıq kafi olmadığını qeyd edirlər. Respondentlər vurğulayırlar ki, interaktiv və praktik əsaslı üsullar, xüsusilə vizual alətlər, animasiyalar, simulyativ tədris və oyun əsaslı hüquq təlimləri hüquqi məlumatların daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

E6 bu fikri belə ifadə edir:

> *“Əgər biz hüquqla bağlı məsələləri animasiya, oyun və ya debatla izah etsək, şagirdin marağı ikiqat artır. Xüsusilə hüquqla bağlı real həyat ssenariləri təsirli olur”.*

Bu məsələ yeniyetmələrin öyrənmə prosesində fəal iştirakının vacibliyini və bilikləri real həyat kontekstində tətbiq etmək istəklərini vurğulayır. E13 kodlu respondentin

> *“Təəssüf ki, hüquq maarifçiliyi hələ də sadəcə “bilinməli məlumatlar” kimi təqdim olunur. Halbuki vizual alətlər və situativ təlim daha çox işə yarayır”*

deməsi, mövcud təhsil sistemindəki arxaiklik problemini və yenilikçi yanaşmalara olan ehtiyacı önə çıxarır. Müasir gənclik vizual və interaktiv platformalarla daha sürətli və effektiv öyrənir, bu da hüquqi maarifləndirmədə rəqəmsal və multimedia üsullarının əhəmiyyətini artırır.

E4-ün müşahidəsi də bu tendensiyanı dəstəkləyir:

> *“Yeniyetmələr mücərrəd qanunlardan çox, onların gündəlik həyatla necə əlaqəli olduğunu öyrənmək istəyirlər. Təcrübəyə əsaslanan hüquq savadlılığı vacibdir”*

Bu fikirlər göstərir ki, müasir gənclərin informasiya qavrayışı əsasən vizual, interaktiv və praktiki formada mümkündür. Belə yanaşmalar yalnız informasiyanın ötürülməsini deyil, həm də davranış səviyyəsində hüquqi mədəniyyətin mənimsənilməsini təşviq edir. Ekspertlərin rəyləri ənənəvi müəllim mərkəzli təlim modellərinin bu yaş qrupunda hüquqi şüurun inkişafı üçün kafi olmadığını göstərir.

5.6.2.2. Kurikulum

Ekspertlər bildirirlər ki, məktəblərin tədris planlarında hüquqa aid mövzular kifayət qədər sistemli yer tutmur. Onların fikrincə, hüquqi mövzular ya müstəqil fənn kimi təqdim olunmalı, ya da vətəndaşlıq və sosial biliklər fənləri ilə inteqrasiya edilərək daha məqsədyönlü şəkildə tədris edilməlidir.

E2 bu çatışmazlığı belə izah edir:

> *“Məktəblərdə hüquq müstəqil fənn kimi yoxdur. Humanitar fənlərdə bəzən hüquqa toxunulur, amma sistemli deyil”.*

Bu vəziyyət hüquqi biliklərin pərakəndə şəkildə verilməsinə və şagirdlərdə tam bir hüquqi anlayışın formalaşmamasına səbəb olur. Həmçinin, E9 vurğulayır ki,

> *"Hüquqla bağlı bəhslər olan "Həyat bilgisi", "İnsan və cəmiyyət" kimi dərsləri keçən müəllimlər əksər halda hüquq təhsili almayıblar və ona görə də hüquqla bağlı materialı tam mənimsəməyiblər".*

Bu durum isə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı ciddi problemlərə işarə edir. Müəllimlərin hüquqi savadlılığı və bu sahədəki pedaqoji bacarıqları tədrisin effektivliyini birbaşa müəyyən edən amillərdəndir.

E15 isə dərsliklərin məzmununa toxunur:

> *"Dərsliklərdə hüquqa dair çox quru məlumatlar verilir. Real həyatla əlaqəsi zəifdir".*

Bu sitatlar göstərir ki, təhsilin hazırda tətbiq olunan məzmunu hüquqi maarifləndirmənin əsas tələblərinə cavab vermir. Hüquq yalnız məlumat kimi deyil, praktik bacarıq və vətəndaşlıq şüuru kimi öyrədilməlidir. Əks halda, şagirdlər hüququ öyrənməyə formal münasibət göstərəcək, onun gündəlik həyatla əlaqəsini qura bilməyəcəklər. Buradan yola çıxaraq deyilə bilər ki, təhsil sistemi məzmun etibarı ilə fundamental islahata ehtiyac duyur.

5.6.2.3. Valideyn rolu

Ekspertlər qeyd edirlər ki, yeniyetmələrin hüquqi şüurunun formalaşmasında valideynlərin də mühüm rolu var. Ailədə uşağın hüquqları ilə bağlı aparılan söhbətlər, valideynlərin hüquqa münasibəti və şəxsi davranış nümunələri uşağın hüquqi baxışlarını birbaşa formalaşdırır. Lakin, respondentlərin əksəriyyəti bu sahədə boşluqların olduğunu vurğulayır.

E1-in müşahidəsi bu boşluqları aydın şəkildə göstərir:

> *"Valideynlərin çoxu hüquqi tərbiyəni dövlətin və ya məktəbin işi kimi görür. Amma, evində hüquqa hörmət olmayan uşaq məktəbdə öyrəndiyini ciddi qəbul etməz".*

Bu rəy ailə mühitinin hüquqi dəyərlərin mənimsənilməsində nə qədər əsaslı olduğunu ortaya qoyur. E8 də oxşar fikri bildirir:

> *"Evdə hüquq mövzularında söhbət azdır. Bəzən valideynin özü hüquqi məsuliyyətini dərk etmir".*

Validеynlərin hüquqi bilik və şüur səviyyəsi onların övladlarına ötürə biləcəyi hüquqi mədəniyyətə birbaşa təsir edir.

E19 isə bu məsələdə valideyn maarifləndirməsinin vacibliyini vurğulayır:

“Əgər valideyn öz hüququnu bilmirsə, övladına hüquq öyrədə bilməz. Bu sahədə valideynlər də maarifləndirilməlidir”.

Bu ifadələrdən göründüyü kimi, valideynlər hüquqi təhsilin passiv iştirakçısı deyil, əksinə sosial nümunə və ilkin mənbə rolundadırlar. Uşaqlar üçün hüququn öyrədilməsi yalnız məktəb sistemi ilə məhdudlaşdırıldıqda, bu prosesin məişət kontekstində dəstəklənməsi çatışmadıqda, hüquqi şüur sabit və dərin ola bilməz. Burada dövlətin və qeyri-hökumət sektorunun valideyn maarifçiliyi üçün ayrıca proqramlar həyata keçirməsi zərurəti ortaya çıxır.

“Hüquq maarifləndirilməsi və hüquq təhsili” sahəsində aparılan təhlil göstərir ki, hüquqi biliklərin effektiv ötürülməsi yalnız mövcud kurikulumla və formal təlimlə mümkün deyil. Yeniyetmələrin hüquqi dünyagörüşü interaktiv metodlara, sosial modellərə və ailə mühitinə bağlı şəkildə formalaşır. Müasir təhsil sistemi bu çoxşaxəli yanaşmanı nəzərə almalı, müəllim hazırlığından tutmuş valideyn maarifçiliyinə qədər kompleks yanaşma tətbiq etməlidir. İnteraktiv və praktik metodlar, tədris planlarının təkmilləşdirilməsi və valideynlərin maarifləndirilməsi bu sahədə hüquqi şüurun inkişafı üçün əsas istiqamətlər kimi ön plana çıxır.

5.6.3. HÜQUQ POZUNTULARI VƏ HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

Yeniyetmələrin hüquq pozuntuları və hüquqi məsuliyyət məsələsi cəmiyyətdə geniş müzakirələrə səbəb olan həssas bir mövzudur. Bu sahədəki təhlil hüquqi məsuliyyətin təyini, pozuntu nümunələri və profilaktik tədbirlərin müxtəlif aspektlərini əhatə edir.

5.6.3.1. Cinayət məsuliyyəti üzrə yaş həddi

Ekspertlərin əksəriyyəti vurğulayır ki, yeniyetmələrin hüquqi məsuliyyət yaş həddinin müəyyən edilməsində təkcə bioloji yaş deyil, psixoloji və sosial yetkinlik də nəzərə alınmalıdır. Respondentlər həm cinayət məsuliyyətinin çox tez tətbiq olunmasının risklərini, həm də bu məsuliyyətdən yayınma hallarının doğura biləcəyi nəticələri dəyərləndiriblər.

E2 qeyd edir ki,

“Bəzi uşaqlar 14 yaşında yetkindir, bəziləri isə 16 yaşında belə məsuliyyət daşımağa hazır deyil. Məsələ təkcə yaşda deyil, hazırlıq səviyyəsindədir”.

Bu fikir hüquqi yetkinlik anlayışının kompleks xarakterini və hər fərdin fərdi inkişaf tempini nəzərə almağın vacibliyini ortaya qoyur. E9-un müşahidəsi də bu mülahizəni əks etdirir:

“Cinayət yaşı ilə bağlı cəmiyyətin birmənalı fikri yoxdur. Bəziləri sərtləşdirilməsini istəyir, bəziləri uşaqları qorumağın vacib olduğunu düşünür”.

Ekspertlərin rəyləri cəmiyyətdəki hüquqi baxışların və prioritetləri müxtəlifliyini göstərir.

Digər bir mütəxəssis -E17 isə məsələyə praktik yanaşma təklif edir:

> *"Yaş həddindən çox, törədilən əməlin dərəcəsi və niyyəti nəzərə alınmalıdır" (E17).*

Bu sitatlar göstərir ki, hüquqi məsuliyyətin təyini yalnız qanuni çərçivələrlə deyil, etik və psixoloji baxışlarla da əlaqəlidir. Ekspertlər həm təhlükəli hüquq pozuntularında ciddi yanaşmanı, həm də yetkinlik səviyyəsinin fərqliliyini nəzərə almağın tərəfdarıdırlar. Bu isə fərdi yanaşmanın və bəzən konkret hallara əsaslanan hüquqi qiymətləndirmənin vacibliyini göstərir.

5.6.3.2. Hüquq pozuntusu nümunələri

Respondentlərə görə, yeniyetmələr arasında ən çox rast gəlinən hüquq pozuntuları məktəbdə və ailə mühitində müşahidə olunan davranış problemləri ilə bağlıdır. Bu pozuntuların əksəriyyəti zorakılıq halları, xırda oğurluq və məktəbin intizam qaydalarına əməl etməmək formalarında özünü göstərir.

Məsələn, E3 kodlu respondent qeyd edir ki,

> *"Məktəbdə davamlı intizamsızlıq var. Davamsızlıq problemi təkcə hüquqi yox, həm də sosial bir problemdir".*

Məktəblərdəki intizamsızlıq halları daha geniş sosial problemlərin xəbərçisidir. E14 isə *"Oğurluq halları olur, xüsusilə sinif yoldaşlarından və məktəbdən xırda əşyalar oğurlanır. Bəzən bunu əyləncə və zarafat kimi görürlər. Bəzən də bir-birlərini hədələyib pul istəyirlər"* deməklə, yeniyetmələrin hüquq pozuntularına bəzi hallarda laqeyd və ya məsuliyyətsiz yanaşmasını ifadə edir. Yeniyetmələrin qanun pozuntularına qarşı laqeyd və qeyri-ciddi münasibəti onlarda hüquq şüurunun hələ tam formalaşmadığını göstərir.

E20-nin müşahidəsi isə psixo-sosial aspektləri önə çıxarır:

> *"Zorakılıq daha çox şagirdlər arasında münasibətlə bağlıdır. Davranış problemləri olan uşaqlar hüquq pozuntusuna daha meyilli olur".*

Bu ifadələr hüquq pozuntularının yalnız fərdi seçim deyil, çox zaman psixososial mühitin nəticəsi olduğunu göstərir. Qayda pozuntuları bəzən diqqət çəkmək istəyi, bəzən isə ailə və məktəb nəzarətinin zəifliyindən qaynaqlanır. Eyni zamanda, bəzi yeniyetmələrin hüquq pozuntusunu əyləncə və ya sosial təsir vasitəsi kimi qavraması onların hüquq anlayışının hələ tam formalaşmadığını göstərir.

5.6.3.3. Profilaktika

Ekspertlərin əksəriyyəti profilaktik tədbirlərin əsas mərkəzinin məktəb olduğunu vurğulayır. Onların fikrincə, hüquq pozuntularının qarşısını almaq üçün sadəcə cəza sistemi kifayət deyil, burada məktəb psixoloqları, sosial işçilər və pedaqoji nəzarət vasitəsilə erkən müdaxilə mühüm rol oynayır.

E1 qeyd edir ki,

> *“Hüquq pozuntusuna görə cəza vermək asandır, amma onu vaxtında görüb qarşısını almaq daha vacibdir”* .

Bu fikir profilaktik proqramların cəza sistemindən daha effektiv olduğunu göstərir. E7 isə *“Məktəbdə psixoloji xidmətlər güclü olsa, bundan əlavə hüquqi məsuliyyətlərin öyrədildiyi xüsusi bir dərs olsa, bir çox hüquqi problemin qarşısı alınar”* deməklə, psixoloji xidmətlərin və hüquq dərslərinin rolunun artırılmasının vacibliyini vurğulayır.

E12-nin ifadəsi isə hüquqi maarifləndirmənin daha geniş şəkildə inteqrasiyasının zəruriliyini əks etdirir:

> *“Hüquqi maarifləndirmə tək dərs saatında olmamalıdır, məktəbin bütün davranış sistemində hiss və əks olunmalıdır”.*

Bu fikirlər hüquq pozuntularının qarşısının alınmasında məktəbin təkcə tədris deyil, həm də sosial nəzarət və yönləndirmə institutu kimi rol oynadığını göstərir. Ekspertlər hüquqi profilaktikanın “cəza mərkəzli” deyil, təlim, psixoloji dəstək və davranışın düzgün modelləşdirilməsi (rol model olmaq) ilə həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayırlar.

Bu mövzu üzrə aparılmış təhlil göstərir ki, yeniyetmələrin hüquq pozuntuları və bu pozuntulara yanaşmalar çoxfaktorlu və kontekstdən asılı bir məsələdir. Hüquqi məsuliyyət yaşının təyinindən tutmuş qayda pozuntularına münasibətə qədər bütün aspektlərdə fərdi yanaşma, sosial mühitin rolu və təhsil sisteminin müdaxiləsi əsas komponentlərdir.

Ekspertlər həm hüquqi çərçivələrin möhkəmləndirilməsini, həm də məktəblərdə və ailədə profilaktik tədbirlərin artırılmasını zəruri sayırlar. Hüquq pozuntusunun yalnız cəza ilə yox, təhlil və dəstək yanaşması ilə həll olunması düşüncəsi bu hissənin əsas ideyalarından biridir. Bu yanaşma cəmiyyətdə daha sağlam və hüquq şüuruna malik gənc nəslin formalaşmasına töhfə verə bilər.

5.6.4. HÜQUQLARIN POZULMASI VƏ MÜDAFİƏ İMKANLARI

Yeniyetmələrin hüquqlarının qorunması və pozulmuş hüquqların müdafiəsi müasir cəmiyyətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir mövzudur. Ekspertlərin fikirləri bu sahədə mövcud olan boşluqları və həll yollarını ortaya qoyur.

5.6.4.1. Pozuntu halları

Ekspertlərin əksəriyyəti bildirir ki, yeniyetmələrin hüquqları bəzən sistemli, bəzən də təsadüfi hallarda pozulur. Ən çox hüquq pozuntuları məktəb mühitində, müəllim-şagird münasibətlərində, intizam tədbirlərində və emosional təzyiqlər formasında müşahidə olunur. Bu hallar məktəblərdə valideyn və şagirdlərin şikayətləri formasında özünü göstərir. Mütəxəssislər məktəblərdə şagirdlərin hüquqlarının pozulmasının ağır fəsadlar verəcəyini qeyd edir. Mütəxəssislər şagird və valideynlərin hüquqlarının müxtəlif formalarda pozulmasını mənfi nümunə və rol model olmaq kimi şərh edir. Bu isə öz növbəsində şagirdlərdə bənzər davranışların müşahidə olunması ehtimalını artırmış olur.

E5 qeyd edir ki,

> *“Şagirdin sinifdə müəllim tərəfindən alçaldılması nadir hal deyil. Bu həm emosional zorakılıqdır, həm də hüquq pozuntusudur”.*

Şagirdin şəxsiyyətinin sinifdə, başqalarının yanında alçaldılması, onun vurulması təkcə fiziki deyil, həm də psixoloji zorakılıq nümunəsidir. E11 isə bu cür pozuntulara qarşı müraciət imkanlarının məhdudluğunu vurğulayır:

> *“Şikayət mexanizmləri var, amma uşaqlar ondan istifadə etməyə cürət etmirlər”.*

Yeniyetmələrin özlərini müdafiə etmək üçün cəhd etməmələri onlarda mövcud hüquqi strukturlara qarşı inamsızlıq və ya qorxu hissinin olmasını göstərir.

E18-in müşahidəsi isə institusional problemlərə işarə edir:

> *“Bəzi məktəblərdə hüquq bərabərliyi şərtidir. Rəhbərlik sevdiyi şagirdi qoruyur, digəri isə cəzalanır” (E18).*

Bu sitatlar göstərir ki, hüquq pozuntusu yalnız fiziki və ya hüquqi müstəvidə baş vermir, həm də psixoloji və institusional səviyyədə mövcuddur. Mütəxəssislər, bəzən ailədə, bəzən xəstəxanada, bəzən də məktəbdə yeniyetmələrə qarşı hüquq pozuntularının olduğunu qeyd edir. Ancaq təəssüf ki, hüquq pozuntusuna məruz qalan yeniyetmələr əksər hallarda ya hüquqlarından xəbərsizdirlər, ya da müdafiə strukturuna inamları yoxdur. Bu qeydlər və nümunələr

hüquqi maarifləndirmənin və yeniyetmələrin hüquqi müdafiə mexanizmlərinin effektivliyinin artırılmasının vacibliyini təsdiqləyir.

5.6.4.2. Dövlət və QHT-lərin rolu

Ekspertlər dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) yeniyetmələrin hüquqlarını qorumaqda mühüm potensiala malik olduğunu desələr də, mövcud sistemin tam istifadə olunmadığını və ya kifayət qədər əlçatan olmadığını bildirirlər. Hüquqi yardımlar və dəstək xidmətləri ya məlum deyil, ya da kifayət qədər görünmür.

E3 bu vəziyyəti belə ifadə edir:

> *"Uşaqlar üçün pulsuz hüquqi yardım varmı? Bəlkə də var, amma heç kim bilmir".*

Bu ifadə mövcud hüquqi yardım xidmətləri ilə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir. E7 isə QHT-lərin fəaliyyətinə toxunur:

> *"QHT-lər bu sahədə aktiv işləyir, amma məktəblərlə əlaqə zəifdir".*

Bu sitat hüquq sahəsində çalışan sosial işçilərin və QHT-lərin məktəblər ilə qarşılıqlı əlaqəsinin kifayət qədər olmadığını göstərir.

E15-in fikirləri də hüquqi dəstək mexanizmlərinin əlçatanlığı ilə bağlı narahatlıqları əks etdirir:

> *"Hüquq məsləhətxanaları və qaynar xəttlər ideya olaraq gözəldir, amma onların praktikada istifadə olunduğunu görmək çətindir".*

Bu fikirlər göstərir ki, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq mexanizmləri zəif qurulub. Hüquqi yardım strukturlarının kağız üzərində mövcud olması onların praktikada əlçatan olması demək deyil. Bu da yeniyetmələr arasında hüquq müdafiəsinə çıxışın qeyri-bərabər olmasına şərait yaradır.

5.6.4.3. Yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsindəki boşluqlar

Respondentlərin əksəriyyəti cinayət olmayan hüquq pozuntularına dair şikayətlərin çox zaman nəticəsiz qaldığını, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə dinlənilmədiyini bildirirlər. Bu həm hüquqi strukturlara, həm də sosial ədalətə inamı zədələyir. Belə olduqda yeniyetmələrə qarşı hüquq pozuntuları artır, ancaq pozuntularla bağlı lazımi instansialara şikayət edənlərin sayı azalır.

E6 vurğulayır ki,

"Bəzən müəssisələrdə hüquq pozuntusu olduqda, yerli rəhbərlər problemi ört-basdır etməyə çalışır. Bu zaman valideyn də susur, uşaq da".

Bu vəziyyət məktəb, yataqxana kimi müəssisələrin daxilində müdafiə mexanizmlərinin zəifliyini və hətta problemi gizlətmə meylini göstərir. E10-un müşahidəsi də bu inamsızlığı gücləndirir:

"Uşaq yaşadığı problem ilə əlaqədar bir dəfə müraciət edib nəticə görməsə, artıq ikinci dəfə danışmayacaq".

Bu şərh, hüquqi sistemə olan etibarsızlığın necə formalaşdığını və dərinləşdiyini aydın şəkildə ifadə edir.

E16 isə sistemdəki əsas problemə toxunur:

"Hüquqdan danışmaq asandır. Əsas məsələ odur ki, pozulan hüququ necə müdafiə edək? Mexanizmlər yoxdur və ya qapalıdır" (E16).

Bu fikirlər hüquq sistemində və sosial sahədə etinasızlıq mədəniyyətinin mövcudluğunu göstərir. Əgər yeniyetmə bir dəfə hüquqi dəstək axtarıb qarşılıq görmürsə, bu halda onda xroniki hüquq inamsızlığına səbəb ola bilər. Müraciət imkanlarının məhdudluğu isə sosial bərabərsizliyi daha da dərinləşdirir.

Bu mövzu üzrə təhlil göstərir ki, yeniyetmələrin hüquqlarının qorunması sahəsində formallıqla praktik fəaliyyət arasında ciddi uçurum mövcuddur. Xüsusilə, məktəblərdə hüquqların pozulması sistemli şəkildə baş verə bilər və bu əksər hallarda görünməz qalır. Bu isə institusional səviyyədə ciddi islahat və müdaxilə mexanizmlərinin yaradılmasını tələb edir.

Bu sahədə mövcud dövlət və QHT strukturlarının əlçatanlığı, məktəblərlə əlaqəsi və məlumatlılıq səviyyəsi aşağıdır. Müdafiə mexanizmləri ya mövcud deyil, ya da mürəkkəb, uzaq və etibarsız görünür.

Beləliklə, yeniyetmələrin hüquqi müdafiəsini gücləndirmək üçün:

- Məktəbdaxili hüquq müşahidə sistemləri qurulmalı;
- Hüquqi yardımın yayım imkanları artırılmalı;
- Və ən əsası, inamsızlığı doğuran susqunluq mədəniyyəti ilə mübarizə aparılmalıdır.

Bu təhlil işığında, yeniyetmələrin hüquqlarının pozulması hallarında onlara psixoloji dəstəyin göstərilməsi üçün müxtəlif proqramlar tətbiq edilə bilər.

5.6.5. HÜQUQİ ŞÜURUN FORMALAŞMASI

Hüquqi şüurun, xüsusilə yeniyetmələr arasında formalaşması çoxşaxəli və dinamik bir prosesdir. Bu prosesə təsir edən əsas faktorlar ailə və məktəbdən tutmuş sosial mediaya qədər geniş bir spektri əhatə edir. Həmçinin, hüquqa olan inam səviyyəsi də bu şüurun dərinliyini müəyyən edir.

5.6.5.1. Təsir edən faktorlar

Ekspertlərin fikirlərinə əsasən, hüquqi şüurun formalaşmasında ailə və məktəbin təsiri əsas yönəldici qüvvələr kimi çıxış edir. Hüquqa münasibətin ilkin təməlləri ailədə qoyulur, daha sonra isə bu proses məktəbdə, müəllim nüfuzu və sosial davranış nümunələri ilə güclənir. Respondentlər sosial təcrübənin – yəni yeniyetmələrin hüquqla bağlı gündəlik həyatında müşahidə etdiyi situasiyaların – hüquqi dərkə təsirini xüsusi vurğulayıblar.

E2 qeyd edir ki,

> *“Əgər ailə hüquqla maraqlanırsa, uşaq da maraqlanır. Hüquqi şüur ən çox evdəki münasibətdən qaynaqlanır”.*

Bu fikir hüquqi mədəniyyətin ailədəki rolunu və valideynlərin nümunəvi davranışının uşağın hüquqa münasibətindəki əhəmiyyətini göstərir. E13 isə məktəb mühitindəki hüquqi uyğunsuzluqlara diqqət çəkir və məktəbin rol model olmasının əhəmiyyəti vurğulanır.

> *“Məktəb rəhbərliyi özü hüquqa əməl etmirsə, müəllim nə qədər hüquqi tərbiyə verməyə çalışsa da, şağa təsir etməyəcək. Çünki uşaqlar görərək, yaşayaraq öyrənir, dinləyərək deyil”.*

Məktəbdə hüquqi mühitin ardıcıllığını və dürüstlüyünü vurğulayan bu rəy bir daha göstərir ki, yeniyetmələrin hüquqi tərbiyəsi yetkinlərin hüquqi tərbiyəsindən asılıdır.

E19-un müşahidəsi sosial mühitin təsirini açıqlayır:

> *“Yeniyetmələrin hüquqla tanışlığı çox vaxt sosial mühitdə baş verən hadisələr vasitəsilə olur. Məsələn, qonşuda baş verən boşanma hadisəsi və ya polis müdaxiləsi buna misal göstərilə bilər”.*

Bu sitatlar göstərir ki, hüquqi şüur təkcə məktəb dərsliyindən və nəzəriyyədən ibarət deyil; o, gündəlik həyatda formalaşan sosial və davranış modelləri vasitəsilə inkişaf edir. Əgər uşaqlar valideynlərindən və məktəb mühitindən hüquqi baxımdan ardıcıl, etik və ədalətli davranış nümunələri görürlərsə, bu onların hüquqa inamını möhkəmləndirir. Əks təqdirdə isə hüquqi şüur ya zəif, ya da formal səviyyədə mövcud olur.

5.6.5.2. Sosial media

Ekspertlərin fikrincə, sosial media müasir yeniyetmələr üçün əsas informasiya mənbələrindən biridir. Bu kanalların hüquqi biliklər baxımından ikili rolu var: bir tərəfdən hüquqa dair hüquq məlumatlarını geniş auditoriyaya çatdırmaq potensialı var, digər tərəfdən isə bu informasiyalar çox zaman yanlış informasiya və ya populist yanaşmalarla zəngin olma ehtimalı var. Xüsusilə, TikTok və Instagram kimi platformalar bu prosesdə mühüm rol oynayır.

E5 qeyd edir ki,

> *"TikTok-da "hüquqlarınızı bilin" tipli videolar var, amma onların bəziləri ya düzgün deyil, ya da yarımçıq izah olunur".*

Bu isə rəqəmsal mühitdə yayılan məlumatların keyfiyyət nəzarəti problemini ortaya qoyur. E7 isə sosial şəbəkələrin maarifləndirmə potensialına diqqət çəkərək əlavə edir:

> *"Sosial şəbəkələr hüquqi maarifləndirmə üçün faydalı ola bilər, amma hazırda bu sahədə ciddi nəzarət yoxdur. Məhz ona görə də bu platformalarda yayılan məlumatlara etibar edilə bilməz".*

Sosial media vasitələri ilə maarifləndirməni effektiv hala gətirmək üçün peşəkar və yoxlanılmış məzmunların yaradılması vacibdir.

E16-nın müşahidəsi isə sosial medianın hüquq anlayışına təsirini dərinləşdirir:

> *"Bəzi uşaqlar elə bilirlər ki, hüquq yalnız sensasiya və ya konflikt hallarında aktivləşir. Bunu sosial mediadan öyrəniblər".*

Bu fikirlər göstərir ki, sosial mediada yayılan hüquqi məzmunlar çox zaman qısa, yarımçıq emosional və reytinq yönlü olur. Bu isə yeniyetmələrdə hüquqa dair səthi və bəzən yanlış anlayışlar formalaşmasına səbəb ola bilər. Ekspertlər sosial mediada hüquqi kontentin peşəkarlar tərəfindən hazırlanmasının və yaşa uyğun formada təqdim olunmasının vacibliyini vurğulayırlar. Eyni zamanda, bu platformalarda hüquqa dair interaktiv və cəlbedici maarifləndirmə məzmunlarının inkişaf etdirilməsi tövsiyə olunur.

5.6.5.3. Hüquqi inam

Ekspertlərin vurğuladığı əsas məqam odur ki, hüquq sahəsində yalnız bilik deyil, həm də həmin biliyin gerçək həyatda tətbiqinə olan inam çox vacibdir. Yeniyetmələr hüquqi mexanizmlərin ancaq gündəlik həyatda işlədiyinə inandıqda bu bilikləri həyatlarında tətbiq etməyə meyilli olurlar. Deməli, məlumatlılıq səviyyəsi ilə yanaşı, hüquqa inam, nümunəvi şəxslər və hadisələr, rol modellər də vacibdir.

E1 qeyd edir ki, "Bilik var, amma inam yoxdur. Uşaqlar deyir: *"onsuz da heç nə dəyişməyəcək"*. Bu ifadə hüquqi savadlılıqla təcrübədə tətbiq arasındakı uçurumu göstərir. E8 də oxşar bir məqama toxunur: "Hüquqi savadlılıqdan danışırıq, amma əvvəlcə bu sahədə inamı bərpa etməliyik". Bu qeyd, hüquqi maarifləndirmə proqramlarının yalnız informasiya vermək deyil, həm də hüquqi mexanizmlərə inamı gücləndirmək məqsədi daşımalı olduğunu göstərir.

E10-un müşahidəsi isə gənclərin praktik təlimə olan ehtiyacını vurğulayır:

> *"Uşaqlar bəzən hüququ öyrənmək istəyirlər, amma öyrəndikləri ilə nə edəcəklərini bilmirlər. Onlara praktik imkan göstərmək lazımdır".*

Bu fikirlər onu göstərir ki, hüquqi savadlılıqla yanaşı təcrübəyə əsaslanan hüquqi tətbiq imkanları yaradılmalıdır. Məsələn, məktəblərdə və ya gənclər mərkəzlərində hüquq klinikaları, rollu oyunlar, hüquq layihələri və simulyasiyalar təşkil olunarsa, bu həm hüquqa inamı artırar, həm də biliklərin praktiki istifadəsini təmin edər. Əks halda, hüquqi biliklər sadəcə nəzəri məlumat olaraq qalır və sosial dəyişikliklərə səbəb olan gücə çevrilmir.

Təhlilin nəticələri göstərir ki, yeniyetmələr arasında hüquqi şüurun formalaşması kompleks və çoxfaktorlu bir prosesdir. Ailə və məktəbin verdiyi davranış modelləri, sosial medianın təqdim etdiyi informasiya mənbələri və hüquqi biliklərin tətbiqinə olan inam bu prosesi müəyyənləşdirir.

Əgər hüquq ailə daxilində və məktəbdə "real və tətbiq olunan bir sistem" kimi təqdim edilmirsə, sosial mediadan alınan qarışıq və bəzən yanlış təsəvvürlər yeniyetmənin hüquqi şüurunu zədələyə bilər. Digər tərəfdən, hüquq sisteminə inam formalaşmadığı halda, hətta doğru informasiya belə, passiv davranışla nəticələnir.

Bu səbəbdən hüquqi şüurun inkişafı üçün:

- Təhsil sistemində hüquq yalnız nəzəri deyil, praktik şəkildə tətbiq olunmalı;
- Sosial mediada peşəkar hüquqi məzmunlar yayılmalı;
- Yeniyetmələrə hüququ tətbiq edə biləcəkləri real imkanlar (hüquq simulyasiyaları, gənclər üçün hüquq klubları və s.) yaradılmalıdır.

Beləliklə, hüquq yeniyetmələrin həyatında yalnız bir mövzu deyil, həm də təcrübəyə tətbiq olunan bir dəyər halına gələ bilər.

5.6.6. TÖVSİYƏLƏR VƏ STRATEJİ YANAŞMALAR

Tədqiqatın nəticəsində əldə olunan məlumatlardan biri də tövsiyələr və strateji yanaşmalardır. Bu tövsiyyələr və yanaşmalar məktəblərdə hüquq təliminin məzmunundan tutmuş metodologiyasına və tətbiq sahələrinə qədər geniş bir spektri əhatə edir.

5.6.6.1. Ekspert təklifləri

Tədqiqatda iştirak edən ekspertlər arasında hüquqi düşüncənin inkişafı üçün sistemli və çox-sahəli yanaşmanın vacibliyini qeyd edir. Onların fikrincə, hüquq maarifləndirilməsi sahəsindəki mövcud boşluqlar yalnız məktəb daxilində deyil, daha geniş ictimai platformalarda müzakirə olunmalı və aradan qaldırılmalıdır.

E3 qeyd edir ki,

> *"Təhsil sistemində hüquq yalnız bir bölmə kimi yox, müstəqil və praktik bir istiqamət kimi təqdim olunmalıdır".*

Bu isə təhsil islahatı çərçivəsində hüququn məktəb proqramlarında müstəqil bir fənn kimi yer almasının və ya digər fənlərə daha effektiv inteqrasiyasının vacibliyini göstərir. E9 isə rəqəmsal mühitin potensialını vurğulayır:

> *"Hüquq maarifləndirilməsi üçün internet əsaslı platformalar yaradılmalı, onlar uşaq və yeniyetmələr üçün xüsusi dizayn edilməlidir".*

Bu hal hüquqi platformaların, yəni interaktiv veb-saytların, mobil tətbiqlərin və onlayn resursların yaradılmasının zəruriliyini göstərir.

E15-in ifadəsi isə ictimai təşəbbüslərin rolunu önə çıxarır:

> *"Gənclərin özlərinin təşəbbüskarı olduğu ictimai hüquq layihələri hüquqi dəyərin formalaşmasına daha çox təsir edir".*

Bu fikirlərdən aydın olur ki, ekspertlər hüquqi maarifləndirmənin passiv və monoloji deyil, fasiləsiz, interaktiv və vətəndaşyönlü olması tərəfdarıdırlar. Eyni zamanda, bu sahədə rəqəmsal texnologiyaların və ictimai təşəbbüslərin rolu xüsusi vurğulanır. Yalnız formal tədrislə deyil, həm də sosial layihə və praktik fəaliyyətlərlə hüquqi şüurun formalaşması daha effektiv sayılır.

5.6.6.2. Gələcək tədqiqatlar

Ekspertlər hüquqi təlimin effektivliyi və hüquqi şüurun inkişaf dinamikası ilə bağlı daha dərin və empirik tədqiqatlara ehtiyac olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, hazırda bu sahədə aparılan tədqiqatlar ya yalnız statistikaya əsaslanır, ya da real davranışa dair dərin məlumat vermir. Bu rəy, hüquqi maarifləndirməyə olan ehtiyacların analizinin və daha dolğun tədqiqat metodlarının tətbiqinin vacibliyini göstərir.

Digər bir mütəxəssis vurğulayır ki,

> *"Hüquq sahəsində anketlər kifayət etmir. Biz uşaqların real davranışlarını və dəyərlərini müşahidə etməliyik" (E6).*

Davranışyönlü tədqiqatların əhəmiyyəti müsahibələri təhlil etdikdə daha da önə çıxır. Bir müsahib, tədqiqat metodologiyasına toxunur və belə qeyd edir:

> *"Qarışıq - həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət - metodlardan istifadə olunmalıdır. – Məsələn, müsahibə və anket birlikdə işlədilməlidir" (E12).*

Bu rəy, qarışıq metodların tətbiqinin, yəni həm obyektiv (kəmiyyət), həm də subyektiv (keyfiyyət) məlumatların toplanmasının daha əhatəli nəticələr verə biləcəyini göstərir.

E18-in ifadəsi isə tədqiqatların başlanğıc nöqtəsinə işıq salır:

> *"İlk növbədə ehtiyac analizləri aparılmalıdır. Uşaqlar nə bilirlər, nə hiss edirlər, nəyə ehtiyac duyurlar – bunu müəyyən etmədən müdaxilə təsirsiz olur" (E18).*

Bu sitatlar göstərir ki, hüquq maarifləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar sadəcə məlumat səviyyəsini yox, həm də hüquqi davranış və münasibətləri ölçməlidir. Ekspertlər təklif edir ki, yeniyetmələrin hüquqa dair təcrübə və duyğuları, hüquqi qərarvermə kontekstləri və sosial mühit təsirləri nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə qarışıq tədqiqat metodlarının tətbiqi (məsələn, müşahidə + müsahibə + anket) daha səmərəli nəticələr verə bilər.

5.6.6.3. Maraqlı tərəflər üçün tövsiyələr

Ekspertlər hüquqi şüurun inkişafına yalnız məktəb və müəllim deyil, həm də ailə və dövlət strukturlarının cəlb olunmasının vacibliyini vurğulayırlar. Hər bir maraqlı tərəf üçün konkret strateji rol müəyyənləşdirilə və ümumi bir dövlət siyasəti çərçivəsində planlaşdırılan tədbirlər həyata keçirilə bilər.

E4 qeyd edir ki,

> *"Müəllimlər hüquq sahəsində özlərini gücləndirməli, hüquqi məsələləri rahatlıqla izah edə bilməlidirlər" (E4).*

Buradan görünür ki, müəllim dəstəyinin, yəni onların hüquqi təlimlərə cəlb olunmasının və bu sahədəki bilik və bacarıqlarının artırılması hüquq düşüncəsinin inkişafında vacibdir. E14 isə valideyn tövsiyəsinin əhəmiyyətini ifadə edir:

> *"Valideynlərə hüquq sahəsində maarifləndirmə verilməlidir. Uşaqlar evdə gördüklərini nümunə kimi qəbul edirlər" (E14).*

Bu sitat, valideynlər üçün hüquqi maarifləndirici proqramların və resursların hazırlanmasının zəruriliyini göstərir.

Başqa bir müsahib müşahidəsi dövlətin rolunu daha da genişləndirir:

> *"Dövlət yalnız qanun qəbul etməklə kifayətlənməməli, bu qanunların məktəbdə və ailədə necə tətbiq olunmasını izləməlidir" (E11).*

Bu fikirlər onu göstərir ki, hüquqi şüur sadəcə fərdi bir məsələ deyil, ictimai koordinasiya tələb edən bir prosesdir. Ekspertlər bu baxımdan dövlətin hüquqi maarifləndirməyə dair strategiyasının olması, müəllimlərin bu sahədə müntəzəm təlim alması, valideynlərin isə maarifləndirici resurslara çıxışının təmin edilməsi gərəkdiyini vurğulayırlar.

> *"Tövsiyələr və strateji yanaşmalar" mövzusunda aparılmış təhlil göstərir ki, hüquqi şüurun inkişafı kompleks və çoxsahəli müdaxilə tələb edir. Təkcə məktəb mühitində hüquq dərsi keçmək kifayət deyil. Bununla yanaşı:*

- Rəqəmsal hüquqi platformalar yaradılmalı;
- İctimai təşəbbüslər dəstəklənməli;
- Qarışıq metodlara əsaslanan davranışyönlü tədqiqatlar aparılmalı;
- Müxtəlif maraqlı tərəflərin, müəllim, valideyn, dövlət, koordinasiyası təmin olunmalıdır.

Bu tövsiyələr əsasında hüquqi şüura dair milli strategiyalar və təhsil siyasətləri formalaşdırıla, hüquq maarifləndirilməsi məktəbdən kənar mühitlərə də yayılaraq həyati və davamlı təsir gücünə çevrilə bilər.

5.6.7. Ekspert rəylərinin ümumiləşdirilməsi

Ekspert rəylərinin təhlili göstərir ki, yeniyetmələrin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına dair baxışlarda üç əsas istiqamət ön plana çıxır: təhsil sisteminin rolu, ailə və sosial mühitin təsiri, həmçinin dövlət siyasəti və hüquqi çərçivələrin gücləndirilməsi ehtiyacı.

Birinci istiqamət üzrə ekspertlər qeyd edirlər ki, hüquqi şüurun formalaşması təkcə tədris fənləri vasitəsilə deyil, məktəbin sosial mühitində və davranış sistemində də həyata keçirilməlidir. Onların fikrincə, hüquq maarifçiliyi fənn səviyyəsindən kənara çıxaraq məktəb mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilməlidir. Bu isə E12 və digər ekspertlərin vurğuladığı kimi, hüquqi davranışın "cəza mərkəzli" deyil, təlim və modelləşdirmə yönlü şəkildə qurulmasını zəruri edir

İkinci istiqamət ailə və sosial təsirlərlə bağlıdır. Ekspertlər ailənin hüquq dəyərlərinin aşılanmasında əsas institut olduğunu, lakin valideynlərin çox vaxt bu istiqamətdə bilik və metodik dəstək çatışmazlığı ilə üzləşdiyini bildirirlər. Buna görə hüquqi tərbiyə yalnız məktəb sisteminə deyil, ailədaxili maarifləndirməyə də inteqrasiya edilməlidir.

Üçüncü istiqamət dövlət siyasətinin rolu ilə bağlıdır. Ekspertlər hüquq təhsilinin və maarifləndirmə proqramlarının davamlı və koordinasiyalı şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyini vurğulayırlar. Onların fikrincə, bu istiqamətdə Təhsil Nazirliyi, DİN və QHT-lər arasında institusional əməkdaşlıq gücləndirilməlidir.

Bu tematik istiqamətlərin sintezi göstərir ki, ekspert rəyləri arasında ümumi fikir birliyi yeniyetmələrin hüquqi şüurunun artırılmasının kompleks, çoxsəviyyəli və sosial sistemli yanaşma tələb etməsidir. Bu yanaşmanın əsas elementləri isə hüquq təhsilinin praktik tətbiqi, ailə və məktəb arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, eləcə də dövlət tərəfindən sistemli hüquq maarifləndirmə proqramlarının təşkili kimi müəyyənləşdirilə bilər.

VI FƏSİL

6. NƏTİCƏ VƏ TÖVSİYƏLƏR

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, 12–16 yaşlı yeniyetmələrin hüquqi şüuru çoxfaktorlu, sosial, psixoloji və institusional təsirlərin kəsişməsində formalaşır. Hüquqa münasibət, hüquqi bilik və davranış modelləri yalnız formal tədrislə deyil, ailə, məktəb, sosial media və cəmiyyətin ümumi hüquqi mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır.

6.1. NƏTİCƏLƏR

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, yeniyetmələr arasında hüquqi məsuliyyətə dair bilik səviyyəsi olduqca aşağıdır – respondentlərin təxminən 60%-i bu sahədə kifayət qədər məlumata malik olmadığını qeyd etmişdir. Bu vəziyyət hüquqi təhsilin məktəb mühitində kifayət qədər əhatəli şəkildə təqdim olunmaması ilə birbaşa əlaqələndirilə bilər. Hüquqi biliklərin natamam və sistemsiz mənbələrdən – sosial media, dost çevrəsi və təsadüfi məlumatlardan – əldə olunması da bu sahədəki informasiyanın qeyri-dəqiqliyini artırır. Belə natamamlıq nəticəsində, yeniyetmələr əsas konstitusion hüquqları belə tanımır, hüquqi terminologiyanı isə ya yanlış anlayır, ya da ümumiyyətlə bilmir. Bu isə hüquqi cəhətdən informasiyalı və məsuliyyətli vətəndaş formalaşmasına əngəl yaradır. Eyni zamanda, hüquqla bağlı ictimai müzakirələrə və xəbərlərə marağın azlığı – məsələn, respondentlərin əksəriyyətinin aktual hüquqi məsələlərdə iştirakçılıq göstərməməsi – bu sahədə passiv mövqe və vətəndaşlıq inamsızlığını göstərir. Münaqişə zamanı davranış modellərinin qeyri-müəyyənliyi, yəni danışıq, informasiyaya müraciət, və ya hüquqi yardıma yönəlmə meyillərinin zəif olması, hüquqi məlumatsızlığın və qeyri-müəyyənliyin birbaşa nəticəsidir. Bu hallar göstərir ki, hüquqi maarifləndirmə yalnız biliklə deyil, davranış və dəyərlərlə inteqrasiya edilmiş sistemli bir proses olmalıdır.

6.1.1. Hüquqi şüurun formalaşmasına sosial-mədəni kontekstin təsiri

Ekspertlərin fikirlərinə əsasən, yeniyetmələrdə hüquqi dəyərlər və davranışlar ilk növbədə ailə mühitində yaranır. Ailədə hüquqa hörmət varsa və valideynlər hüquqi məsələlərə diqqət yetirirlərsə, uşaqlarda da hüquqa müsbət münasibətin formalaşması mümkün olacaq. Eyni zamanda, məktəb mühitində rəhbərlik və müəllimlərin hüquqi prinsiplərə əməl etməsi və hüquqi etikaya nümunə göstərməsi yeniyetmələrin hüquqa münasibətində mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, sosial çevrədə baş verən hüquqi hadisələr, ailə daxilində və ya cəmiyyət miqyasında müşahidə olunan hüquq pozuntuları uşaqların hüquqi düşüncə tərzinin inkişafına təsir edən amillərdəndir.

6.1.2. Hüquqi maarifləndmə metodik və məzmun baxımından zəifdir

Təhlillər göstərdi ki, hazırda hüquqi maarifləndirmə məktəblərdə əsasən formal xarakter daşıyır və nəzəri informasiya üzərində qurulub. Halbuki, yeniyetmələrin hüquqi şüurunu inkişaf etdirmək üçün interaktiv, praktiki və yaşa uyğun metodlardan istifadə olunmalıdır. Ekspertlər animasiya, simulyasiya, real həyat nümunələri və hüquqi oyunların hüquq dərslərinə inteqrasiyasını təklif edirlər. Valideynlərin və müəllimlərin bu prosesə fəal cəlb olunmaması, ev mühitində hüquqla bağlı söhbətlərin aparılmaması isə hüquqi biliklərin dərinləşməsinə əngəl törədir.

6.1.3. Yeniyetmələrin hüquq pozuntularına münasibəti fərqlidir, lakin risklər mövcuddur

Müsahibələr göstərir ki, əksər yeniyetmələr hüquq pozuntusuna qarışmaq istəmədiklərini, cinayət və ya qayda pozuntusu hallarında iştirak etməyəcəklərini bildirirlər. Bu onların etik baxışlarının formalaşdığını göstərir. Lakin, bəzi hallarda sosial təsir – xüsusilə yaşıd qruplarının təsiri – hüquqi prinsiplərə qarşı davranışa səbəb ola bilir. Ekspertlər bu tendensiyanın qarşısını almaq üçün məktəblərdə daha güclü psixoloji xidmətlərin, profilaktik proqramların və hüquqa dair dialoq platformalarının yaradılmasını vacib hesab edirlər.

6.1.4. Sosial media hüquqi şüurun həm güclənməsi, həm də pozulmasına səbəb olur

Sosial media platformalarında (Facebook, İnstagram, TikTok və s.) hüquqa dair informasiyanın geniş yayılması hüquqi maarifləndirmə üçün fürsət hesab oluna bilər. Lakin, bu mənbələrin çoxu qeyri-peşəkar, sensasiya xarakterli və bəzən yanlış məlumatlar verir. Bu da yeniyetmələrdə hüquqla bağlı qeyri-real gözləntilərin və ya qorxuların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən sosial media hüquqi maarifləndirmə üçün strukturlaşdırılmış və peşəkar yanaşma ilə istifadə olunmalıdır. Ekspertlər hüquqşünasların və müəllimlərin bu platformalarda hüquqa dair düzgün və vizual məzmun hazırlamasını tövsiyə edirlər.

6.1.5. Hüquqi inamın olmaması hüquqi biliklərin təcrübədə tətbiq olunmasına əngəldir

Ekspert rəylərində vurğulanan mühüm məsələlərdən biri də hüquqa inamın zəifliyidir. Bəzi yeniyetmələr hüququ sadəcə nəzəri sistem kimi qəbul edir və onun gündəlik həyatlarında real təsir gücünə malik olmadığına inanırlar. Bu isə hüquqi savadlılığın davranışa çevrilməsinə mane olur. Hüquqa inamın formalaşması üçün hüquqi institutların ədalətli işləməsi, uşaqların şikayət və müraciət mexanizmlərinin işlək olması və hüquq sisteminin şəffaf şəkildə izahı vacibdir.

6.1.6. Sistemli və strateji yanaşma tələb olunur

Nəticələr göstərir ki, hüquqi şüurun formalaşması və hüquqa münasibətin inkişafı üçün sistemli, strateji və uzunmüddətli yanaşma vacibdir. Təkcə məktəbdə keçirilən hüquq dərsi ilə bu məsələlər həll olunmur. Rəqəmsal platformalar, hüquq mərkəzləri, uşaq və gənclərə yönəlmiş hüquqi təşəbbüslər, valideyn və müəllimlər üçün təlimlər bu sahədə mühüm rol oynaya bilər. Eyni zamanda, dövlət siyasətində hüquqi maarifləndirmə üçün konkret strategiya və hüquqi infrastruktur yaradılması tövsiyyə olunur.

Aşağıda təqdim olunan tövsiyələr aparılmış təhlilin nəticələrinə və dünya təcrübəsinə əsaslanaraq formalaşdırılıb. Məqsəd yeniyetmələrin hüquqi şüurunun və hüquqa münasibətinin daha effektiv şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün valideynlər, müəllimlər, təhsil idarəçiləri və dövlət qurumları üçün praktik və strateji istiqamətlər təklif etməkdir.

6.2. TÖVSİYƏLƏR

6.2.1. Valideynlər üçün tövsiyələr

Ailənin hüquqi mədəniyyəti hüquqi şüurun ilk qaynağıdır. Valideynlər uşaq və yeniyetmələrin hüquqa münasibətində nümunə rolunu oynayır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ailə daxilində hüquqa hörmət, açıq ünsiyyət və hüquqi dəyərlərin gündəlik həyata inteqrasiyası hüquqi davranışların təməlini formalaşdırır. Ailədə hüquq söhbətləri təşviq olunmalıdır. Məsələn, gündəlik həyatda hüquqa dair nümunələri uşaqlarla birgə müzakirə etmək olar. Belə nümunələrə Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində rast gəlmək mümkündür. Almaniyada hüquq tərbiyəsində ən vacib rol ailə institutunun üzərinə düşür. Burada dövlət valideynləri, valideynlər isə övladlarını hüquqi cəhətdən maarifləndirir (UNESCO, 2013). Almaniyada tətbiq olunan FLY(Family literacy Project - Ailə maarifləndirmə layihəsi) nümunə götürülə və Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırıla bilər. Validеynlər üçün hüquqi maarifləndirmə sessiyaları, xüsusilə uşaq hüquqları, məhkəmə prosedurları və məktəb daxilində hüquqi məsuliyyətlər barədə müxtəlif sessiaların təşkil olun-

ması tövsiyyə olunur. Valideyn davranışı hüquqa nümunə olmalıdır, problemlərin qanuni yollarla həlli, ictimai qaydalara riayət və digər hüquqi məsələlərlə bağlı diqqətcil və həssas münasibət evdə təbliğ edilməlidir.

6.2.2. Müəllimlər üçün tövsiyələr

Müəllimlər yalnız fənn tədris edən deyil, həm də dəyərləri formalaşdıran əsas sosial fiqurlardır. Hüquqi şüurun məktəbdə inkişafı müəllimin həm peşəkar hazırlığına, həm də şəxsi hüquq mədəniyyətinə bağlıdır.

Hüquq üzrə ixtisasartırma təlimləri keçirilməlidir. Müəllimlər hüquqi terminlər, uşaq hüquqları və hüquqi məsuliyyət barədə məlumatlandırılmalıdır. Müəllimlərin hüquqi savadı uşaqların hüquq tərbiyəsini şərtləndirir. Mövcud təcrübədə şagirdlərə adətən uşaq hüquqları ilə bağlı təlimlər keçirilir. Ancaq, şagirdlərin cinayət, vergi, ailə, sahibkarlıq kimi məcəllələri bilməyinə ehtiyac duyulmaqdadır. Yeniyetmələr beləcə müxtəlif sosial münasibətlərdə hüququn necə işlədiyini və önəmini anlayacaq, fərqli stiuasiyalarda hüquq biliyinə ehtiyac duyduqda onu haradan əldə edəcəyini öyrənmiş olacaqlar.

Hüquq inteqrativ şəkildə digər dərslərə daxil edilməlidir. Məsələn, ədəbiyyat dərsində ədalət mövzusu, tarixdə hüquqi islahatlar və s. Finlandiyada orta məktəblərdə tədris olunan Humanitar elmlər adlı dərsin məzmununda yuxarıda qeyd olunan hüquqi münasibətlərə geniş yer verilir. Bu fənn Tarix, Coğrafiya, İqtisadiyyat, Fəlsəfə, Sosiologiya fənlərinin kəsişməsində hüquq anlayışını təhlil edir və şagirdlərdə dərin hüquq düşüncəsi formalaşdırır (Uygun, Altunal, Karacabey, və Özmen, 2023).

Müəllimlərin hüquqi şüuru təkcə öz peşəkar fəaliyyətlərini deyil, həm də şagirdlərin hüquq tərbiyəsini şərtləndirən həlledici amildir. OECD ölkələrində müəllimlərin peşəkar inkişafı (Professional Development) karyera boyu biliklərin təzələnməsi və genişləndirilməsi üçün vacib hesab olunur (Suarez və McGrath, 2022). Müəllimlərin iştirak etdiyi təlimlər sadəcə uşaq hüquqları ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda məktəb mühitindəki hüquqi məsuliyyətləri (məsələn, kibertəhlükəsizlik, təhsil hüququ, şəxsi məlumatların qorunması) və müəllimin öz hüquqi statusunu əhatə etməlidir. Müəllimin öz hüquqlarının, kollektiv kimliyinin və peşə etikası normalarının fərqində olması, sinifdə hüquq və ədalət məsələlərini daha əminliklə və nüfuzla müzakirə etməsinə imkan yaradır.

Bəzi tədqiqatlar müəllimin ədalət düşüncəsinin (Equity Consciousness) inkişaf etdirilməsinə diqqət çəkir. Bu isə müəllimlərin təhsil müəssisələrində mövcud olan hüquq, vəzifə və səlahiyyətlərinə tənqidi şəkildə yanaşmasını, bərabərsizliyə səbəb olan maneələri müəyyənləşdirməsini və aradan qaldırmasını tələb edir (Jackson və b., 2019). Hüquqi şüur bu çərçivədə müəllimə sinifdəki müxtəlif sosial münasibətləri hüquqi və ədalət perspektivindən analiz etmək bacarığı verir.

Hüquq anlayışlarının dərslərə inteqrasiyası OECD ölkələrində, xüsusən də Finlandiya kimi yüksək keyfiyyətli təhsil sistemlərinə malik ölkələrdə tətbiq edilən fənlərarası yanaşmaya uyğundur. Finlandiyada orta məktəb təhsilinin əsas kurrikulumunda ictimai səriştəlilik anlayışına geniş

yer verilir. Burada insanın cəmiyyətdə özünün və başqalarının hüquq, vəzifə və məsuliyyətlərini dərk etməsindən və bunlara uyğun davranışlar göstərməsindən söhbət gedir. Finlandiyada ümumi orta təhsildə Humanitar və Sosial Elmlər blokuna daxil olan Sosial Elmlər fənninin müəllimləri şagirdlərə hüquqi münasibətlər, iqtisadiyyat, və cəmiyyətdə hüququn rolu haqqında məlumat verir. Müəllimlər "multidisiplinar və yaradıcı səriştə" və "qlobal və mədəni səriştə" kimi ümumi səriştələr vasitəsilə şagirdlərin müstəqil və tənqidi düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllimlər burada hüququ ayrı bir dar fənn kimi yox, Tarix, Fəlsəfə, İqtisadiyyat dərslərinin kəsişməsində cəmiyyətin tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Şagirdlər bu sayədə vergi, sahibkarlıq, ailə kimi gündəlik ictimai hüquqi münasibətləri hüquq kontekstində öyrənirlər (OECD, 2025).

Müəllimlərə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrini öyrənmək, siniflərində tətbiq etmək və əgər idealar daha geniş miqyaslıdırsa, müxtəlif qrant layihələr hesabına ideallarını reallaşdırmaq tövsiyyə olunur. 2025-ci ildə elan olunan Təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə IX qrant müsabiqəsində hüquqla bağlı layihə təşəbbüslərinə rast gəlmək mümkündür. Bu layihələr ilə müəllimlər məktəblərində hüquq düşüncəsinin formalaşmasına töhfə verə bilərlər (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2025). Bundan əlavə müəllimlərin öz rayon və şəhərlərində hüquqi savadlılıq ilə bağlı layihələrə qoşulması, şagirdlərini, valideynlərini və müəllim yoldaşlarını bu qəbildən layihələrə təşviq etməsi tövsiyə olunur. Çünki bu layihələr ilə şagirdlər hüququ interaktiv və inteqrativ formada öyrənmək imkanı əldə edirlər. Müəllimlərin şəbəkələşmə, sosial aktivlik, internet və media savadlılığı ilə bu yeniliklərdən və layihələrdən xəbər tutması mümkündür. Məsələn, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin təşkilatçılığı ilə 2025-ci ildə regionlarda yaşayan uşaqların asudə vaxtının səmərəli təşkili və onların maraqlarına toxunan mövzularda maarifləndirilməsi məqsədilə "Mənim hüquqlarım" adlı təşviqat avtobusu layihəsi bir çox şagirdin hüquqi cəhətdən maariflənməsinə nail olub. Bu növ layihələrə müəllimlərin öz şagirdləri ilə birgə qoşulması tövsiyyələr arasındadır (AQUPDK, 2025). İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hüquqi şüurun təhsili müəllimin sadəcə sinif divarları arasında inteqrativ tədris aparması ilə kifayətlənmir, sinif xaricində müxtəlif fəaliyyətlərlə öyrənmə prosesi dəstəklənir.

6.2.3. Təhsil işçiləri üçün tövsiyələr

Təhsil idarəçiləri sistemin strukturlaşdırılması, kadr hazırlığı və tədris resurslarının təmin olunmasında əsas rolu oynayırlar. Hüquqi şüurun inkişafı üçün kurikulum təkmilləşdirilməsi, hüquq məsələləri ilə zənginləşdirilməsi və bunun strateji planlaşdırma vacibdir. u cür yanaşma sadəcə bir fənnin əlavə edilməsi deyil, bütün təhsil prosesinə hüquq düşüncəsinin inteqrasiyasını tələb edən genişmiqyaslı islahatlara təkan verəcəkdir.

Hüquq fənni fənlərarası inteqrasiya yolu ilə daha erkən yaşlardan tətbiq olunmalıdır. Məsələn, Norveç məktəblərində hüquq təlimi 1-ci sinifdən etibarən Sosial elmlər fənninin daxilində tədris olunur. Bu fənn Tarix, Coğrafiya, Konstitustiya, Hüquq, Siyasət kimi humanitar fənlərin birgə tədrisini nəzərdə tutur (Salaj, 2024). Bu inteqrativ yanaşma şagirdlərə hüququn cəmiyyətin tarixi, mədəniyyəti və idarəçiliyi ilə sıx bağlı olan canlı bir sistem olduğunu göstərməyə töhfə

verəcəkdir. Azərbaycanda da erkən yaşlardan etibarən müxtəlif fənnlərin daxilində hüququn əsas anlayışlarının (məsələn, ədalət, məsuliyyət, qayda və hüquq anlayışlarının İbtidai sinifdə Həyat Bilgisi, daha sonra Ədəbiyyat və Tarix dərslərində) şagirdlərə təqdim olunması tövsiyə olunur.

Təhsil islahatının uğurunun birbaşa müəllimlərin peşəkar hazırlığına bağlı olduğu nəzərə alınmalıdır. Kurikuluma edilən hər hansı bir dəyişiklik, müəllimlərin bu mövzuları adekvat şəkildə tədris etmək üçün ixtisasartırma təlimləri ilə dəstəklənməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu təlimlər müəllimlərin hüquqi savadını artırmaqla yanaşı, onlara simulyasiya və debat kimi interaktiv metodlardan istifadə etməyi öyrətməyə xidmət edəcəkdir. Müəllimlərin uşaq, ailə, vergi və cinayət hüququnun əsasları ilə tanış olması, sinif otağında daha dərin və dolğun müzakirələr aparılmasına imkan yaradacaqdır. Bu addımlar müəllimin dəyərləri formalaşdıran bir sosial fiqur kimi mövqeyini gücləndirəcəkdir.

Hüquqi maarifləndirmə proqramları üçün vizual, interaktiv, yaşa uyğun tədris vəsaitlərinin hazırlanması tövsiyə olunur. Rəqəmsal resursların gücündən istifadə edilməsi vacibdir: məsələn, dərsliklərin QR kodları vasitəsilə müxtəlif Youtube videoları, animasiyalar, sinifdaxili fəaliyyətlər, dərsdənkənar fəaliyyətlər və oyunlar ilə zənginləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Məktəblərdə mini-məhkəmə ssenariləri və ya həyat ssenariləri üçün xüsusi otaqlar və ya künclər yaradıla bilər. Bu tip fəaliyyətlər yeniyetmələrin hüquqa münasibətini və hüquq düşüncəsini inkişaf etdirməyə töhfə verəcəkdir. Hüquq klubları və ya moot court (mübahisəli məhkəmə) müsabiqələrinin mütəmadi təşkili şagirdlərdə tənqidi düşüncə, arqumentasiya və ictimai çıxış bacarıqlarını gücləndirəcəkdir.

Hüquq maarifləndirməsinin effektivliyi üçün məktəbdəki digər dəstək xidmətləri ilə əməkdaşlığın təmin olunması vacibdir. Psixoloji xidmətlər və sosial işçilərlə hüquq maarifləndirmə sahəsində əməkdaşlıq tövsiyə olunur. Sosial işçilər hüquqi problemlərlə üzləşən şagirdlərə ilkin hüquqi məlumat və dəstək verə bilər, müəllimlər və məktəb rəhbərliyi arasında məlumat mübadiləsini təmin edə bilərlər. Psixoloji xidmətlər isə şagirdlərin hüquq pozuntularına səbəb ola biləcək emosional və davranış problemlərini aşkara çıxararaq preventiv işlərin aparılmasına kömək edə bilər.

Bu tövsiyələrin həyata keçirilməsi təhsil idarəçilərindən strateji vizyon və bütün tərəflərin iştirakını tələb edir. Belə bir kompleks yanaşma Azərbaycanda hüquqi mədəniyyəti yüksək olan gənc nəslin formalaşmasına töhfə verməkdə böyük rol oynaya bilər.

6.2.4. Əlaqədar dövlət qurumları üçün tövsiyələr

Dövlət qurumları (Elm və Təhsil Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və s.) sistemli şəkildə hüquqi maarifləndirmə sahəsində tənzimləyici və təşviqedici funksiya daşıyır. Milli hüquqi maarifləndirmə strategiyası hazırlana bilər – bu strategiyanın hüquqi təhsilin tədris, media, ailə və ictimai sahədə inteqrasiyasını əhatə etməsi tövsiyyə olunur. Rəqəmsal hüquqi platformalar yaradıla bilər – hüquqşünasların iştirakı ilə yeniyetmələr üçün TikTok, YouTube və sosial media kanalları üzərindən maarifləndirici məzmun

yayımlana bilər. ABŞ-dəki iCivics.org platformasının fəaliyyətləri burada nümunə götürülə bilər. Bu platforma 2009-cu ildə Oconnor tərəfindən qurulub və cəmiyyətin mülki maarifləndirilməsi işi ilə məşğuldur. Əsasən müxtəlif yaş qruplarında vətəndaşların ictimai hüquq və vəzifələrini innovativ üsullarla öyrətməyə çalışan bu təşkilat, yeni nəslin vətəndaş kimi yetişməsinə töhfələr verir. Bu töhfələrin arasında ən mühüm olanı məktəblər üçün Vətəndaşlıq təlimi proqramlarının hazırlanmasıdır (iCivics, 2009). Məktəblərlə hüquq-mühafizə orqanları arasında maarifləndirici əməkdaşlıq protokolları tətbiq oluna bilər (Məsələn, hüquqi maarifləndirmə günləri, məktəb səfərləri).

Uşaqlar üçün hüquq mərkəzləri və hüquqi yardım xətti qurula bilər. Yuxarıda təqdim olunan tövsiyələr beynəlxalq təcrübəyə və yerli kontekstə əsaslanaraq, hüquqi şüurun davamlı inkişafına töhfə verə bilər. Hüquqi maarifləndirmə yalnız məktəbin məsuliyyəti deyil, bütün cəmiyyətin – ailə, məktəb, dövlət və media – ortaq vəzifəsidir. Bu prosesin effektiv olması üçün institusional yanaşma ilə yanaşı, mədəni və davranış dəyişiklikləri də təşviq edilməlidir.

Hüquqi məsuliyyət və konstitusiya mövzularının ümumi təhsil proqramlarında interaktiv metodlarla tədris olunması tövsiyə olunur. Bütün təhsilin məzmununda hüquqa rəğbət, hüququn üstünlüyü, qanunun aliliyi kimi məsələlər örtülü proqram (embedded curriculum) kimi tədris oluna bilər.

Yeniyetmələr üçün hüquqi informasiya platformaların və mobil tətbiqlərin hazırlanması tövsiyyə olunur. Bu tip innovativ yanaşmalar yeni nəslin diqqətini çəkmək və rəğbətini toplamaq üçün daha uğurlu addım ola bilər.

Hüquq xəbərlərinin gənc auditoriyaya uyğunlaşdırılmış media formatında yayılması təşviq edilə bilər. Hüquqdankənar davranışların mediada təşviq üslubu ilə yazılmasının qarşısına keçilməsi tövsiyə olunur. Çünki qanuni oğruların rəğbət gördüyü icmalarda hüquq mədəniyyətini formalaşdırmaq mürəkkəb görünür.

Sosial bacarıqların inkişafı üçün konflikt simulyasiyalarının və rollu oyunların genişləndirilməsi tövsiyyə olunur. Bu məzmunda televiziya və radio verilişləri, podkastlar, məktəblərdə klubolar təşkil oluna bilər.

6.2.5. Yekun

Yekun olaraq tövsiyələr aşağıdakı kimi xülasə edilə bilər:

1. Ailədə hüquqi tərbiyənin formalaşdırılması məqsədilə valideynlərə yönəlik maarifləndirici təlim və seminarların müntəzəm təşkili məqsədəuyğundur. Təlimlərdə uşaqlarda məsuliyyət hissinin, hüquq və vətəndaşlıq anlayışlarının inkişafına yönəlmiş praktik nümunələrə yer verilməlidir.
2. Tədris prosesində hüquq və vətəndaşlıq mövzularının inteqrativ şəkildə tətbiqi təmin olunmalı, məktəblərdə “Hüquq klubları” və ya “Hüquq günü” təşəbbüsləri yaradılaraq şagirdlərin hüquqi düşüncələrini real situasiyalar üzərindən tətbiq etmələri üçün imkanlar genişləndirilməlidir.
3. Yeniyetmələrin hüquqi maarifləndirilməsi istiqamətində Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi və QHT-lərin birgə əməkdaşlığı çərçivəsində davamlı maarifləndirmə proqramları və sosial kampaniyalar həyata keçirilməlidir. Bu fəaliyyətlərin effektivliyini ölçmək üçün monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmləri hazırlanmalıdır.
4. Yeniyetmələrin hüquq düşüncəsini gücləndirmək məqsədilə televiziya verilişləri, sosial media kampaniyaları və interaktiv maarifləndirici layihələr həyata keçirilməli, bu mövzular ictimai diskussiyalarda daha fəal şəkildə işıqlandırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Abdullayev, Z. (2022). Azərbaycanda əsas vətəndaş cəmiyyəti institutları: müasir vəziyyəti. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 5(4), 1–26. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2577757

ADA University. (t.y.). Təhsil üzrə menecment [PDF]. Alınıb: https://www.ada.edu.az/file_upload/education/Tehsil_uzre_menecment_Azerbaycan_dili.pdf

Astor, R. A., Benbenishty, R., & Marachi, R. (2006). Moral reasoning about school violence: Informing school violence prevention programs. Educational Psychologist, 41(4), 249–265.

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2019). Azərbaycan tarixi: 10-cu sinif üçün dərslik. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi.

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2022). Həyat bilgisi: 9-cu sinif üçün dərslik. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi.

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2025, May 2). "Məktəblinin hüquq bələdçisi" layihəsinə start verilir. Alınıb: 13 Avqust 2025, https://edu.gov.az/az/news-and-updates/22039-1

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi. (2009). Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Qanun N 790-IIIQ). Bakı, Azərbaycan.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2013, Oktyabr 24). Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası (N 1184). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013, 10, Maddə 1184.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2014, Aprel 24). Azərbaycan Respublikasında hüquqi maarifləndirmənin inkişafına dair Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında (N 422). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, 4, Maddə 384.

Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. (t.y.). Haqqımızda. Alınıb: İyul 8, 2025, https://family.gov.az/az/pages/haqqimizda

Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. (2024). Yetkinlik yaşına çatmayanlar arasında aqressiv davranış: Bullinq. Bakı: Ailə, Qadın və Uşaq

Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. https://family.gov.az/storage/research/July2024/OhnYjZ2O-doxkZMO9AUxt.pdf

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman). (2023). İşgəncələr əleyhinə Milli Preventiv Mexanizmin fəaliyyətinə dair hesabat (2023-cü il üzrə) [PDF]. https://ombudsman.az/storage/0Fryp1IVWwZyrcXKg82Mv43uxEp58sfC7HWI3Nii.pdf

Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1999, İyun 19). Uşaq hüquqları haqqında (Qanun N 676-IQ). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, 7, Maddə 398.

Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009, Oktyabr 19). Təhsil haqqında (Qanun N 870-IIIQ). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2009, 11, Maddə 862.

Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2022, Fevral 8). Media haqqında (Qanun N 475-VIQ). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2022, 2, Maddə 90.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. (2025, Fevral). Müəllimlərin işə qəbulu müsabiqəsinin qiymətləndirmə çərçivəsi (MİQ qiymətləndirmə çərçivəsi 2025-1) [PDF]. ARTI. https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2025/02/MIQ-qiym%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99-%C3%A7%C9%99rciv%C9%99si-2025-1.pdf

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020a). Müəllimlərin peşə standartları. Təhsil İnstitutu.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020b). Müəllimlərin işə qəbulu üzrə müsabiqənin proqram və qaydaları.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2023). Ümumi təhsil müəssisələrində şagird davranış qaydaları [PDF]. Alınıb: https://edu.gov.az/uploads/Qaydalar/2023/sagird-davranish-qaydalari.pdf

Azərbaycan tarixi təmayül kurikulumu, X–XI siniflər. (2020). Təhsil Nazirliyi.

Backe-Hansen, E., Bakketeig, E., & Gautun, H. (2014). Legal awareness among Norwegian adolescents: the role of parental education. Scandinavian Journal of Educational Research, 58(6), 675–690. https://doi.org/10.1080/00313831.2013.823405

Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice Hall.

Banks, J. A. (2007). Educating citizens in a multicultural society (2nd ed.). Teachers College Press.

Beresford, P., & Hill, K. (2010). Young people's knowledge of rights and legal structures in England. Youth & Policy, 104, 25–41.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (1989, Noyabr 20). Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya [Azərbaycan dilində tərcümə] [PDF]. Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi. https://migration.gov.az/content/pdf/5acb09f3100d0_U%C5%9Faq%20h%C3%BCquqlar%C4%B1%20haqq%C4%B1nda%20Konvensiya.pdf

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77–101.

Brown, B. B., & Lohr, M. J. (1987). Peer-group affiliation and adolescent self-esteem: An integration of theory, research, and new findings. Journal of Early Adolescence, 7(3), 329–356.

Cəbrayılov, İ. (Ed.). (2023). Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin təşkili (s. 40) [Metodik vəsait]. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu; CN Poliqrafiya. https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2023/10/Umumt%C9%99hsil-m%C9%99kt%C9%99bl%C9%99rind%C9%99-t%C9%99rbiy%C9%99-isinin-t%C9%99skili.pdf

Çelik, H. (2015). Youth and legal culture in Turkey: A sociological analysis. Palgrave Macmillan.

Child Identity Protection. (2021, October). Children's Right to Identity in Azerbaijan [PDF]. Child Identity Protection. https://www.child-identity.org/wp-content/uploads/2021/10/azerbaijan.pdf

Cho, J., & Kim, Y. (2017). Does media use affect political efficacy and participation? A meta-analysis. Communication Research, 44(2), 241–262.

Cohn, E. G., & White, S. O. (1990). Legal socialization: A study of norms and rule enforcement in adolescents. Law and Human Behavior, 14(4), 409–421.

Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). Research methods in education (8th ed.). Routledge.

Cotton, M. (2017). Understanding legal consciousness: Current debates and future directions. Routledge.

Cotterrell, R. (1995). Law's community: Legal theory in sociological perspective. Clarendon Press.

Council of Europe. (2012). Education for democratic citizenship and human rights. Strasbourg.

Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). SAGE Publications.

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2017). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). SAGE Publications.

Davies, I. (2004). The social and political education of young people: Towards a new citizenship. RoutledgeFalmer.

Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. Child Development, 38(4), 1025–1034.

Emler, N. (2005). Moral development. In M. H. Bornstein & M. E. Lamb (Eds.), Developmental science: An advanced textbook (5th ed., pp. 649–700). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and crisis. W. W. Norton.

Əsgərov, Z. (2011). Konstitusiya hüququ [PDF]. Bakı Dövlət Universiteti, Elmi kitabxana. http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_80/N_41.pdf

Ewick, P., & Silbey, S. S. (1998). The common place of law: Stories from everyday life. University of Chicago Press.

Fagan, J., & Tyler, T. (2005). Legal Socialization of Children and Adolescents. Social Justice, 18, 217.

Fine, A., van Rooij, B., & Zwenne, G. (2016). Legal socialization: Understanding adolescents' and adults' legal attitudes. Journal of Law and Society, 43(3), 442–466.

Friedman, L. M. (1975). The legal system: A social science perspective. Russell Sage Foundation.

Fuller, L. L. (1964). The morality of law. Yale University Press.

Graham, A., & Fitzgerald, R. (2011). Children's participation in decision-making: A literature review. Research Report for the NSW Commission for Children and Young People.

Grimes, D. (2006). Legal Literacy: Understanding Law in a Social Context. Canadian Journal of Education, 29(2), 305–326.

Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. Field Methods, 18(1), 59–82.

Gültekin, M. (Ed.). (2018). Təhsil elminə giriş (276 s.). Xəzər Universiteti Nəşriyyatı. Erişim: Scribd üzerinden https://www.scribd.com/document/782108516/T%C9%99hsil-elmin%C9%99-giri%C5%9F-7-1

Hüquq və Mən: Məktəblilər üçün – qanunlar və məhkəmələr haqqında bələdçi. (2012). Azərbaycan Hüquq İslahatları Mərkəzi İctimai Birliyi və Almaniya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Cəmiyyəti. Alınıb: www.giz.de/law-caucasus; www.lawreform.az

Hüseynzadə, R., Əzizova, Z., Əliyev, S., & Verdiyeva, Ü. (2021). Pedaqogika [Dərslik]. Mütərcim. https://anl.az/el/kitab2022/03/cd/788013.pdf

Ichilov, O. (2007). Citizenship education for a new age. Praeger.

Ichilov, O. (2007). Citizenship education for a new age. Praeger.

İmamverdiyeva, N., & Mirzəliyeva, N. (2022). Yeniyetməlik və yetginlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri. "Müəllim" nəşriyyatı. http://elibrary.bsu.edu.az/files/sosial_elmler/Yeniyetmelik_ve_yetginlik.pdf

Inhelder, B., & Piaget, J. (1958). The growth of logical thinking from childhood to adolescence: An essay on the construction of formal operational structures. Basic Books.

Kazimov, E. (2022). Legal education in post-Soviet Azerbaijan: Challenges and prospects. Azerbaijan Law Review, 15(2), 112–130.

Kerr, D., Sturman, L., Schulz, W., & Burge, B. (2009). ICC Study: Civic Education in Europe. IEA.

Khalilov, N. (2019, September). Juvenile Justice in the Republic of Azerbaijan – Present Situation and Development Perspectives [PDF]. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/387089930_Juvenile_Justice_in_the_Republic_of_Azerbaijan_-_Present_Situation_and_Development_Perspectives

Killen, M., & Smetana, J. G. (2006). Moral development in adolescence. Handbook of Adolescent Psychology, 2, 384–422.

Kohlberg, L. (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D. A. Goslin (Ed.), Handbook of socialization theory and research (pp. 347–480). Rand McNally.

Laursen, B., & Collins, W. A. (2009). Parent–child relationships in adolescence. In R. M. Lerner & L. Steinberg (Eds.), Handbook of adolescent psychology (3rd ed., Vol. 1, pp. 195–233). John Wiley & Sons.

Legal Counsel for Youth and Children. (2024). Mission and history. LCYC. https://lcycwa.org/mission-and-history

Legal Literacy 4 Youth. (2024). How it started. Legal Literacy 4 Youth. https://www.legalliteracy4youth.org/our-journey/how-it-started

Lempert, R. O. (1998). A story of law and everyday life: The law and society movement. Law & Society Review, 32(3), 643–662.

Livingstone, S., & Helsper, E. J. (2008). Parental mediation of children's internet use. Journal of Broadcasting & Electronic Media, 52(4), 581–599.

Livingstone, S., Mascheroni, G., & Ólafsson, K. (2017). Children and online risks: Opportunities, harms and mediation. London School of Economics.

Lynette J. Chua & David M. Engel. (2019). Legal Consciousness Reconsidered. Annual Review of Law and Social Science, 15, 335. https://digitalcommons.law.buffalo.edu/journal_articles/966

Məmmədova, N. (2024, İyul 5). Bəzən şagirdlər diqqət çəkmək üçün hüquqazidd hərəkətlərə əl atırlar [Müsahibə]. Müəllim. https://muallim.edu.az/news/bezen-sagirdler-diqqet-cekmek-u-cun-huquqazidd-hereketlere-el-atirlar-musahibe-video-6852604865f7798e6b2e918b

Məmmədova, S. (2008, Oktyabr 24). Uşaq mətbuatı: nə var, nə yox?. Mədəniyyət. https://medeniyyet.info.az/page/news/20319/Usaq-metbuati:-ne-var-ne-yox.html

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. Public Opinion Quarterly, 36(2), 176–187.

McQuail, D. (2010). McQuail's mass communication theory (6th ed.). SAGE Publications.

Mübarizqızı, A. (2024). Mətbuatda göyqurşağı. Uşaq Bilik Portalı. AZƏRTAC. https://portal.azertag.az/az/node/30325

Niyazov, Z. (2019). Legal culture in post-Soviet societies: Challenges and transformations. Journal of Comparative Law, 18(1), 75–92.

Osler, A., & Starkey, H. (2005). Changing citizenship: Democracy and inclusion in education. Open University Press.

Ökçesiz, H., Uygur, G., & Üye, S. (Ed.). (2014). Hukuka felsefi ve sosyolojik bakışlar – VI: Hukuk felsefesi ve sosyolojisi arşivi (HFSA 26) [PDF]. İstanbul Barosu Yayınları. https://www.istanbulbarosu.org.tr/files/Yayinlar/Kitaplar/doc/HFSA26.pdf

Ozkaya, G., & Colak, K. (2024). Are social studies teachers ready for legal literacy education? Journal of Education and Humanities Research, 15(2), 45–60. https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1445087.pdf

Patton, M. Q. (2015). Qualitative research & evaluation methods (4th ed.). SAGE Publications.

Piaget, J. (1965). The moral judgment of the child. Free Press. (Original work published 1932)

Piaget, J. (1972). The psychology of intelligence. Littlefield Adams.

Rollerson, T. L. (2021). Legal Literacy of Educators: The Implications and Critical Next Steps in A Litigious Society [Graduate Research Theses & Dissertations, 7605]. Northern Illinois University. https://huskiecommons.lib.niu.edu/allgraduate-thesesdissertations/7605

Rubin, H. J., & Rubin, I. S. (2012). Qualitative interviewing: The art of hearing data (3rd ed.). SAGE Publications.

Sampson, R. J., & Bartusch, D. J. (1998). Legal cynicism and (subcultural?) tolerance of deviance: The neighborhood context of racial differences. Law and Society Review, 32(4), 777–804.

Schlegel, K., & Ruder, G. (2011). Adolescent legal consciousness: The influence of family and school environments. Youth & Society, 43(3), 1011–1033.

Selanik-Ay, T. (2023). Legal literacy skill in the social studies curriculum: Jurists' views. Hayef Journal of Education, 20(2), 262–272. https://hayefjournal.org/Content/files/sayilar/122/262-272.pdf

Səməndərov, F. Y. (2007). Cinayət hüququ: Ümumi hissə [PDF]. Azərbaycan Milli Kitabxanası. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=24614&pno=1

Shahbazov, I., Maharramov, G., Farajli, O., & Rustamova, E. (2021). Motives of Knife-Carrying among the Youth in Azerbaijan: In-Depth Interviews Among 27 Experts and 5 Knife-Carriers. International Criminal Justice Review, 32(2), 199–224. https://doi.org/10.1177/10575677211042070

Siegel, D. J. (2013). Brainstorm: The power and purpose of the teenage brain. TarcherPerigee.

Smetana, J. G., & Metzger, A. (2017). Adolescent-parent relationships: A developmental perspective. In M. H. Bornstein (Ed.), The SAGE handbook of parenting: Applications (pp. 531–550). SAGE Publications.

Solhaug, T., Borge, J. A. O., & Grut, G. (2024). Social science education (samfunnsfag) in Norway: A country report. Norwegian University of Science and Technology; The Rafto Foundation for Human Rights.

Steinberg, L. (2017). Adolescence (11th ed.). McGraw-Hill Education.

Steinberg, L., & Monahan, K. C. (2007). Age differences in resistance to peer influence. Developmental Psychology, 43(6), 1531–1543.

Steinberg, L., & Scott, E. S. (2003). Less guilty by reason of adolescence: Developmental immaturity, diminished responsibility, and the juvenile death penalty. American Psychologist, 58(12), 1009–1018. https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.12.1009

Sultanova, S. (2023, İyun 5). Azərbaycan telekanallarının uşaq proqramları. 525-ci qəzet. https://525.az/news/225683-azerbaycan-telekanallarinin-usaq-proqramlari--sevda-sultanova-yazir

Summers, K. H., Kiracofe, C. R., & James, C. (2020). Legal literacy and K–12 public school teachers. Mid-Western Educational Researcher, 32(4), 330–347.

Surette, R. (2011). Media, crime and criminal justice: Images, realities, and policies (4th ed.). Wadsworth Publishing.

T. İsmayılov adına məktəb-lisey. (2022, İyun). Daxili intizam qaydaları [PDF]. https://mekteb.az/wp-content/uploads/2022/06/Daxili-intizam-qaydalari.pdf

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. (2025). Haftalık Ders Çizelgeleri – Kategori 7. Alınıb: https://ttkb.meb.gov.tr/www/haftalik-ders-cizelgeleri/kategori/7

Tashakkori, A., & Teddlie, C. (2010). Mixed methods in social and behavioral research (2nd ed.). SAGE Publications.

Təkmilləşdirilmiş Azərbaycan dili fənn kurikulumu. (2025). Təhsil Nazirliyi.

Təkmilləşdirilmiş coğrafiya fənn kurikulumu. (2025). Təhsil Nazirliyi.

Təkmilləşdirilmiş ədəbiyyat fənn kurikulumu. (2025). Təhsil Nazirliyi.

Təkmilləşdirilmiş həyat bilgisi fənn kurikulumu. (2024). Təhsil Nazirliyi.

Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen. IEA.

Tyler, T. R. (2006). Why people obey the law. Princeton University Press.

Tyler, T. R., & Huo, Y. J. (2002). Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts. Russell Sage Foundation.

UNICEF. (2021). Country office annual report 2021: Azerbaijan (COAR) [PDF]. UNICEF. https://www.unicef.org/media/116191/file/Azerbaijan-2021-COAR.pdf

UNICEF Azerbaijan. (2016, December 20). The rights of children and why they matter [PDF]. UNICEF Azerbaijan. https://www.unicef.org/azerbaijan/media/661/file/Children-why-they-matter-ENG.pdf

UNICEF Belarus. (2023). Legal education. UNICEF Belarus. https://www.unicef.org/belarus/en/legal-education

Uygun, S., Altunal, B., Karacabey, Ö., & Özmen, M. D. (2023). Finlandiya eğitim sisteminde sosyal bilgilerin yeri ve önemi. Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, 3(5), 207–239. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3480741

Williams, R. L. (2019). Understanding juvenile delinquency: Social and psychological factors. Oxford University Press.

Wray-Lake, L., & Ballard, P. J. (2023). Civic engagement across adolescence and early adulthood. In L. Crockett, G. Carlo, & J. E. Schulenberg (Eds.), APA handbook of adolescent and young adult development (pp. 573–593). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/0000298-035

Nəşrə aşağıdakı şəkildə istinad edin:
Azərbaycanda Yeniyetmələrin Hüquq Düşüncəsi

Texniki heyət:
Texniki redaktor: *Arzu Soltan*
Qrafik dizayner: *Elşən Abdullayev*

Çapa imzalanmışdır: 01.12.2025
Kağız formatı 64x45. 1/8
Fiziki çap vərəqi 12
Tiraj 300, Sifariş № 53

“Maxofset”
Mətbəəsində təqdim edilmiş
hazır material əsasında çap olunmuşdur.

Aşurbəyovlar küç. 8A, AZ1080 Bakı
www.maxofset.az | info@max-offset.com
(+994 12) 451 88 10; mob: +994 77 227 27 27

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi
Ünvan. AZ 1000, Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyli 80, Hökumət Evi, IV Qapı
Tel: (+994 12) 498 00 92
Faks: (+994 12) 493 58 72
E-mail: office@scfwca.gov.az

https://twitter.com/AileQadinUsaq
https://www.instagram.com/aileqadinusaq/
https://www.facebook/AileQadinUsaqProblemleriUzreDovletKomitesi/
https://www.youtube.com/@aileqadinusaq